

एप्रिल — जून 1990

खंड 14 अंक 1

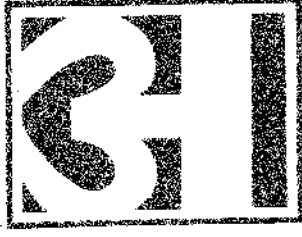
अर्थसंवाद

- आपला शिक्षणावर होणारा खर्च
- स्वाजगीकरण, मालकी, आणि विकास
- जिल्हा नियोजनाची कार्यवाही

महाराष्ट्र अर्थसंवाद परिषद

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिद्धये ।
शोधचर्चाविवादार्थं संवादोऽयं प्रवर्तितः ॥

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक अर्थ संवाद

खंड 14, अंक 1

एप्रिल-जून 1990

■ प्रमुख संपादक
रवीन्द्र दोशी

अनुक्रमणिका

संपादकीय

■ सहायक संपादक
सु. गो. भानुशाली

1 आपला शिक्षणावर होणारा खर्च
मो. वि. भाटवडेकर

■ सल्लागार मंडळ

आनंद नाडकर्णी
श्री. वि. खांदेवाले
गि. सी. कल्याणकर
ज. फा. पाटील

15 स्वाजगीकरण, मालकी आणि विकास
शि. ना माने

26 जिल्हा नियोजनाची कार्यवाही
(कोल्हापूर जिल्ह्याचा अभ्यास)
सु. गो. भानुशाली
मायत्री हेलिकर

■ संपादकीय पत्रव्यवहार
रवीन्द्र दोशी
प्राध्यापक
अर्थशास्त्र विभाग
शिवाजी विद्यापीठ
कोल्हापूर 416 004

44 रशियातील पुनर्रचना (ग्रंथ परीक्षण)
आ. गो. पुजारी
शिवकुमार खोबरे

55 सांख्यिकी पुरवणी - 8
भारतातील बँक व्यवसाय (I)
रवीन्द्र दोशी

■ कार्यालयीन पत्रव्यवहार :

(वर्गणी व जाहिरात पाठविणे, अकादमिची चौकशी करणे, सभासदत्वाची नोंदणी करणे, इत्यादी)
व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह, मराठी अर्थशास्त्र परिषद,
'संपदा', प्राध्यापक वसाहत, देवपुर, धुळे - 424 009.

■ वर्गणीचे दर :

(अ) परिषदेचे सभासद

- (1) आजीव सभासद : रु. 400 (एकरकमी)
- (2) साधारण सभासद : रु. 60 (वार्षिक)
- (3) संस्था सभासद :
सैक्षणिक संस्था : रु. 60 (वार्षिक)
व्यावसायिक संस्था : रु. 150 (वार्षिक)

[* परिषदेच्या सभासदांना 'अर्थसंवाद' त्यांच्या वर्गणीतच दिला जातो.]

(ब) 'अर्थसंवाद' वर्गणीदार

ग्रंथालये : रु. 60 (वार्षिक)

(क) वर्षगणना 1 एप्रिल ते 31 मार्च.

** वर्गणी डिमांड ड्राफ्ट / मनीऑर्डरने 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने कार्यवाहकडे धुळेचास पाठवावी.

■ 'अर्थसंवाद' साठीच्या अनुदानाबद्दल आभार

- (1) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ
 - (2) पश्चिम विभागीय केंद्र, भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद
-
-

संपादकीय

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची स्थापना होत असतानाच, अर्थशास्त्रीय विषयात रस असणाऱ्यांना विचारांच्या अभिव्यक्तीसाठी 'अर्थसंवाद' या नावाने एका त्रैमासिकाचे माध्यम उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय संस्थापकांनी घेतला. 'अर्थसंवाद' ने दमदारपणे 13 वर्षांची वाटचाल पूर्ण केली असून आता 14 व्या वर्षात पदार्पण केले आहे. या कालखंडात डॉ. आनंद नाडकर्णी यांनी पहिली 8 वर्षे आणि डॉ. भ. ग. बापट यांनी नंतरची 5 वर्षे संपादकपदाची धुरा वाहिली आणि 'अर्थसंवाद' ला एक दर्जेदार शैक्षणिक नियतकालिक म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून दिली आहे. या पार्श्वभूमीवर या अंकापासून प्रमुख संपादकपदाची जबाबदारी मी स्वीकारित आहे. ही जबाबदारी सोपवून परिषदेने माझ्यावर विश्वास व्यक्त केल्याबद्दल मी परिषदेच्या सदस्यांचा आणि पदाधिकाऱ्यांचा ऋणी आहे.

आतापर्यंतचा अनुभव विचारात घेतला तर 'अर्थसंवाद' चा वाचक आणि लेखकवर्ग हा बवंडरी अध्यापन क्षेत्रातला आहे. त्यातील लेखनाचा उपयोग प्रामुख्याने पदव्युत्तर वर्गातील तसेच एम. फिल. व पीएच. डी. साठी संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना होतो आहे असा अनुभव आहे. त्याचप्रमाणे विशेषतः अर्थ नागरी आणि नागरी भागातील महाविद्यालयांतून काम करणाऱ्या अनेक नव्या-जुन्या प्राध्यापकांना त्यांच्या महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयांतील ग्रंथ व नियतकालिकांच्या उणीवा अंशतः कां असोना भरून काढण्याच्या दृष्टीने 'अर्थसंवाद' उपयुक्त वाटतो आहे. मराठीतून अर्थशास्त्रीय विषयांवरील उपयुक्त लेखन सातत्याने उपलब्ध करून देणारे 'अर्थसंवाद' हे एकमेव नियतकालिक असल्याने त्याची उपयुक्तता प्राध्यापक व विद्यार्थी वर्गाला जाणवू लागली आहे. असे असूनही, 'अर्थसंवाद' महा-राष्ट्रातील अनेक महाविद्यालयांच्या आणि काही विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांपर्यंत पोचू शकलेला नाही, ही गोष्ट विलनीय मानावी लागेल. या संदर्भात, मुद्दाम उल्लेख करणे आवश्यक आहे की, महाराष्ट्रातील चारही कुषी विद्यापीठे अजून आपल्यापासून दूर आहेत. तिथे कुषी अर्थशास्त्रात बरेच संशोधन घालते. या विद्यापीठांतील अध्यापकांना परिषदेचे आजीव सदस्य करून घेण्याचा विशेष प्रयत्न झाला तर त्यायोगे 'अर्थसंवाद' या विद्यापीठात पोथेल आणि तिथल्या संशोधकांकडून 'अर्थसंवाद' साठी संशोधित लेख उपलब्ध होतील. त्याचप्रमाणे शासकीय, निम-शासकीय आणि खाजगी संस्थांनाही त्यांच्या ग्रंथालयांसाठी 'अर्थसंवाद' चे वर्गणीदार बनवायला हवे. त्यांच्या ग्रंथालयांना ते अशक्य नाही. या दोन्हीही बाबतीत मी स्वतः थोडी सुरुवात केलेली आहे. एकंदरीत, परिषदेच्या सर्वच सभासदांनी या बाबतीत सक्रीय प्रयत्न करण्याची नितांत गरज आहे. परिषदेच्या सभासद सरुयेच्या वाढीबरोबरच ग्रंथालयांच्या वर्गणीदारांची संख्याही वेगाने वाढली तर त्रैमासिकाला आर्थिक बळकटी लाभेल एवढेच नव्हे तर त्यातील मजकुराची पाने वाढवून लेखन अभिव्यक्तीला अधिक वाव देणे शक्य होईल.

विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अध्यापनक्षेत्राच्या बाहेर असलेल्या आणि समाज प्रबोधनाच्या कार्यात गुंतलेल्या अनेक व्यक्ती आणि संस्थांनाही 'अर्थसंवाद' मधील लेखन त्यांच्या कार्याच्या संदर्भात मोलाचे वाटू लागले आहे. महा-राष्ट्रातील अग्रणी वृत्तपत्रांनी काही लेखांची दखल घेऊन त्यावर अप्रलेखही लिहिले आहेत. तर काही लेखांचा आधार घेऊन प्रचलित सामाजिक-आर्थिक समस्यांवर ग्रामीण जनतेला सुबुद्ध करण्यासाठी कार्यक्रम घेतले जात आहेत. ही आपली अमेठी मोठी बाजू आहे असे मी मानतो. 'अर्थसंवाद' केवळ विद्यापीठीय विषयांच्या चौकटीत अडकून पडलेला नसून सामाजिक आशय असलेल्या महत्त्वपूर्ण विषयांच्या उहापोहातून समाजाच्या जाणीवांना तो स्पर्श करू पहात

आहे हाच याचा अर्थ आहे. या दिशेने विशेष प्रयत्न केल्यास बिकर-अध्यापकांतून वाचकवर्ग मिळविणे आणि त्यायोगे 'अर्थसंवाद' चे क्षेत्र व्यापक करणे शक्य होईल.

वर उल्लेख केलेल्या दोन्ही गटांच्या गरजा पूर्ण करण्याचे कार्य विशेषतः अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकांना करावे लागेल. अंकासाठी त्यांचे लेखनरूपी योगदान हवे आहे. विविध सैद्धान्तिक आणि सामाजिक-आर्थिक विषयांवर दर्जेदार लेखन सात्त्याने पुरविण्याची जबाबदारी त्यांनी घेण्याची आहे. वस्तुतः मात्र अशा लेखनाचा ओघ फार सावकाशीनेच वाहतो आहे. अगदी प्रथमपासूनच लेखांची उणीव भरून काढण्याची बरीच जबाबदारी काही थोड्या व्यक्तीनाच सतत उचलावी लागली आहे. ही परिस्थिती लवकरात लवकर बदलायला हवी. विद्यापीठे आणि महाविद्यालये यातील प्राध्यापकांना आपल्याच या उपक्रमाला हातभार लावण्याचे नी आवाहन करतो.

संभाव्य लेखकांचा आपणही एक वर्ग नजरेसमोर येतो. विविध व्यवसाय, उद्योग, व्यापार इत्यादी शिक्षणक्षेत्राच्या बाहेरील क्षेत्रातील व्यक्ती त्यांच्या त्यांच्या आवडीनिवडीनुसार विशेषतः आर्थिक घडामोडीविषयी उद्बोधक लेखन करू शकतील. अर्थात अशा व्यक्ती निवडून त्यांना लिहिते करावे लागेल. ही एक अनिवार्य गरज आहे असे वाटते. आपापल्या कार्यक्षेत्रात आपण असा प्रयत्न करून पहावा. संबंधितांना 'अर्थसंवाद' आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषद याबद्दल माहिती देऊन लेखनकार्यास उद्युक्त केल्यास अंकातील लेखन विविधांगी बनू शकेल.

आता लेखनाच्या तपशीलाकडे वळतो. स्वतंत्र संशोधित लेखनाला प्राधान्य दिले जाईल. अर्थशास्त्रीय सिद्धान्तनाचा सुलभ आणि दिकित्सक मांडणी करणारे लेखही स्वीकारले जातील. पीएच. डी. प्रबंधांचा सारांश अथवा त्यावर आधारित लेख आणि चांगल्या एम. फिल. लघुप्रबंधांचा सारांश यांना आवर्जून स्थान दिले जाईल. नव्याने प्रकाशित झालेल्या इंग्रजी-मराठी ग्रंथांची परीक्षणे विस्ताराने देण्याचा मनोदय आहे. यामध्ये पदवी / पदव्युत्तर वर्गांना उपयुक्त ठरणार्या मराठीतील अर्थशास्त्रीय ग्रंथांच्या वस्तुनिष्ठ पद्धतीने लिहिलेल्या परीक्षांचाही समावेश होऊ शकेल. मात्र परीक्षणे केवळ प्रकरणवार यादीवजा न करता इंग्रजी नियतकालिकातून येतात अशा पद्धतीने सर्वांथिने परीक्षात्मक असावीत व पुरेशा विस्ताराने लिहिलेली असावीत. सांख्यिकी पुरवणी स्वतंत्रपणे न राखता अंकाचा एक भाग म्हणून चालू ठेवायची आहे. ती देताना अध्यापकांच्या गरजा घ्यानात घेऊन तिची उपयुक्तता वाढविण्याचा प्रयत्न राहिल. अशी पुरवणी बनविण्यास उत्सुक लेखकांना वाव दिला जाईल. त्यांनी आवश्यक त्या सूचनांसाठी अगोवर संपर्क साधणे सोईचे ठरेल. साहित्याविषयीचा वरील सर्व तपशील केवळ माहितीसाठी आहे. याखेरीजही वेगळे लेखन आल्यास त्याचे स्वागतच होईल; सर्वांनाच एक विनंती आहे. 'अर्थसंवाद' च्या आंतरबाह्य जडणघडणीसंबंधी जर काही चांगल्या सूचना असतील तर सभासदांनी आणि वाचकांनी पत्राद्वारे अवश्य कळवाव्यात. उपयुक्त सूचनांचा आम्ही आदर करू.

'अर्थसंवाद' च्या संपादकपदाची धुरा 1 एप्रिलला स्वीकारल्यानंतर एप्रिल-जूनचा अंक या तिमाहीतच देण्याची मनोमन इच्छा असूनही ते शक्य झाले नाही याबद्दल मला खेद वाटतो. अर्थात, याला तशीच काही कारणेही होती. संपादकपदात बदल केल्यामुळे मुद्रणकार्य पुण्याऐवजी कोल्हापूरमध्ये करणे अपरिहार्य होते. त्यासाठी कायद्याच्या काही बाबी पूर्ण करावयाच्या होत्या. मार्च महिना संपण्यापूर्वी ते काम करता येत नव्हते. म्हणून एप्रिल उजाडल्यानंतरच ती प्रक्रिया सुरू झाली. जुलै महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात त्याचे सोपस्कार बरेचसे संपले; अंतिम पूर्तता जुलैच्या मध्यास झाली. कोल्हापुरातील मुद्रणालयाला शैक्षणिक नियतकालिकांच्या छपाईचे काम नव्यानेच अंगवळणी पाडाव्याचे होते, असे असूनही त्यांनी तत्परतेने आणि मेहनतीने महिन्याभराच्या अवधीत छपाई आटोपली. आता सारे काही स्थिरावते आहे. त्यामुळे, यापुढील अंक योग्य वेळेत वाचकांच्या हाती देता येणे शक्य होईल असा विश्वास वाटतो.

सर्वांच्या सक्रिय सहकार्यातून हा जगन्नाथाचा रथ चालता ठेवणे अवघड जाणार नाही अशी माझी खात्री आहे.

रवीन्द्र दोशी
प्रमुख संपादक

चार

आपला शिक्षणावर होणारा खर्च**

मो. वि. भाटवडेकर *

शिक्षणावर होणारा एकूण खर्च

भारतवर्षात प्रतिवर्षी शिक्षणावर किती खर्च होतो, या प्रश्नाचे नेमके उत्तर शोधूनही देता येत नाही. याविषयीची आपली अनास्था हे एक कारण. पण दुसरे तितकेच सबळ कारण असे की, शिक्षणावर होणारा खर्च एकहाती होत नसतो. सरकार, खाजगी संस्था आणि पालक आपापल्या परीने शिक्षणावर खर्च करीत असतात आणि त्या सर्वांचा तपशील मिळवून, त्याचा मेळ घालून, एक आकडा सांगणे फार अवघड काम आहे.

सरकारी खर्च तीन स्तरांवर होत असतो. केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक नगरपालिका-त्यांच्या अंदाजपत्रकावरून शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे आकडे मिळविले तरी त्यांची बेरीज करता येत नाही. कारण केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना व राज्य सरकारांकडून नगरपालिकांना अनुदान मिळत असते. त्याची वजावट करणे फार अवघड काम असते. अनेक विश्वस्त निधी व खाजगी शिक्षण संस्था शिक्षणावर खर्च करीत असतात. पण त्या खर्चाचा राज्य व देश-स्तरावर हिशेब मिळत नाही. याशिवाय पालक आपल्या मुलांवर खर्च करतात तो वेगळाच. पुस्तके, वह्या, वाहन खर्च, पोषाख, शिकवणी, शिवाय सहली, पेन्सिली खोड रबर असे किरकोळ खर्च चालूच असतात. त्याचा हिशेब पालक तरी ठेवतात काय, याविषयी मला संका आहे.

जे. एल्. आझाद यांनी आपल्या एका लेखात याविषयी काही आकडेवारी दिली आहे ती मी येथे उद्धृत करतो. 1950-51 ते 1980-81 या काला-वधीत सरकारी (केंद्र व राज्य सरकारे मिळून) खर्चाचे प्रमाण 57 टक्क्यांवरून 80 टक्क्यांवर गेले, तर नगरपालिका, जिल्हा परिषद व ग्रामपंचायत व स्थानिक स्वराज्य स्तरावरील संस्थांच्या खर्चाचे प्रमाण 11 वरून 5 टक्क्यांवर घसरले. त्याचप्रमाणे खाजगी

* ' शिक्षणाचे अर्थशास्त्र ' या क्षेत्रातील ख्यातनाम संशोधक.

** पां. वा. गाडगीळ विश्वस्त निधी आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने 1 मे 1990 रोजी अमरावती येथे झालेले कॅ. पां. वा. गाडगीळ स्मृती व्याख्यान (वर्ष तिसरे).

(फी व विवस्त निधी) खर्चाचे प्रमाण 32 वरून 15 टक्क्यावर आले. ¹ अशा रीतीने शिक्षणावरील खर्च म्हणजे सरकारने करावयाचा खर्च असे समीकरण आता प्रस्थापित झाले आहे.

पालक जो खर्च करतात त्याविषयी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. पण श्रीराम पेडगावकर यांनी नांदेड येथे केलेल्या एका पाहणीत असे आढळून आले की, वार्षिक उत्पन्न रु. 12,000 पर्यंत असलेल्या कुटुंबांचा प्राथमिक स्तरावर, दर विद्यार्थ्यांमार्गे होणारा खर्च रु. 236 असतो; तर माध्यमिक (5 ते 9) स्तरावर, तो खर्च रु. 354 असतो. सर्वसाधारण बी. ए. पदवी घेणाऱ्यांचा सरासरी खर्च रु. 365 असतो. ² याच बाबतीत सरकारी खर्चाचे आकडे असे आहेत. प्राथमिक प्रति विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 145, माध्यमिक विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 199, तर विश्वविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 979 असतो. ³

हे सरकारी खर्चाचे व खाजगी खर्चाचे आकडे तुलनीय नाहीत. ते दोन भिन्न वर्षांचे आहेत. विश्व-विद्यालयीन स्तरावरच्या पेडगावकरांच्या आकड्यात फक्त बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे, तर सरकारी आकड्यात शास्त्र व वाणिज्य शाखांच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे. तरीसुद्धा, विद्यार्थ्यांना सहाय्य करणाऱ्या काही संस्था तसेच या क्षेत्रातील जाणकार यांच्याकडून मला मिळालेल्या माहितीवरून माझा अंदाज असा आहे की, खाजगी खर्च सरकारी खर्चाच्या मानाने 60 ते 75 टक्के असावा. या गोष्टीचा मी एवढ्यासाठीच उल्लेख केला की, माझे पुढील सर्व विवेचन सरकारी खर्चाच्या आकड्यावर आधारलेले आहे. पण शिक्षणावर खाजगी खर्चही फार मोठ्या प्रमाणावर होत असतो आणि या गोष्टीचे भान आपण सतत राखले पाहिजे.

1950-51 ते 1979-80 या कालावधीत शिक्षणावरील एकूण सरकारी खर्च 114 कोटी रुपया-वरून 2,972 कोटी रुपये इतका वाढला, म्हणजे अडीच पटीने वाढला. या खर्चात केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, विद्यापीठ अनुदान आयोग, स्थानिक सरकारे व विवस्त निधी या सर्वांचा समावेश आहे. पुढील कालावधीतील माहिती फक्त अंदाजपत्रकातील आकड्यांवरून मिळू

शकिल तेवढीच. हाती असलेल्या माहितीवरून असे म्हणता येईल की, केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांचा शिक्षणावरील एकूण खर्च 1980-81 साली 3,600 कोटी रुपये होता व त्यात वाढ होऊन 1989-90 साली तो 10 हजार कोटी रुपयावर गेला. ⁴

हा खर्च अवाढव्य आहे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याच्या दोन रूढ पद्धती आहेत. पहिला मार्ग म्हणजे शिक्षणावरील खर्चाची इतर विषयांवर होणा या खर्चाशी तुलना करणे, आणि दुसरा म्हणजे भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी शिक्षणावर किती खर्च होतो त्या प्रमाणाशी इतर देशांतील तशासारख्या आकड्यांशी तुलना करणे. दोन्हीही पद्धती सवोप आहेत. तथापि, रूढ म्हणून त्यासंबंधी माहिती देतो.

राज्य सरकारांच्या खर्चात शिक्षणावरील खर्चाचा वाटा मोठा असतो. 1988-89 मध्ये राज्य सरकारांचा एकूण खर्च सुमारे 49,000 कोटी रुपये होता व शिक्षणावरचा खर्च जवळजवळ 10,000 कोटी रुपये होता. म्हणजे एकूण खर्चापैकी सुमारे 20 टक्के खर्च शिक्षणावर होता. शिक्षण हा राज्य सरकारांचा विषय असल्याने केंद्र सरकारच्या शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण स्वाभाविकच कमी असते. 1988-89 साली एकूण खर्चाच्या सुमारे 2 टक्के खर्च शिक्षणावर होता. केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांचा एकत्रित विचार केला तर असे आढळून येते की, 1988-89 साली एकूण खर्चाच्या 10.4 टक्के खर्च शिक्षणावर होता. हा आकडा सकृत्दर्शनी लहान वाटला तरी, त्याच्या आधारे शिक्षणावरील खर्च वाढवावा, असे म्हणता येत नाही. पहिली गोष्ट अशी की, अन्न, वस्त्र व निवारा या आपण प्राथमिक गरजा मानल्या आहेत. त्यात शिक्षणाचा समावेश नाही. पण 'निवारा' या शब्दात 'सुरक्षित जीवन' गृहीत धरलेले आहे. ह्या गोष्टीचा विचार केला तर, सरकारी खर्चात शिक्षणाचा क्रमांक खाली लागणे तर्कसंगतच आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, एका खात्याचे प्रमाण कमी म्हणून वाढवा आणि ज्याचे जास्त आहे त्याचे कमी करा, अशी भाषा सुरू झाली की, त्याचे पर्यवसान शेवटी सर्व खात्यांवर सारखा खर्चकरा या मागणीत होईल. ते आता अवास्तव म्हणून मान्य होण्यासारखे नाही.

दुसऱ्या पद्धतीत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या किती टक्के

खर्च शिक्षणावर होतो, या गोष्टीवर भर असतो. 1988-89 साली शिक्षणावरील सरकारी खर्च राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सुमारे 3 टक्के होता. यात खाजगी खर्चाचा विचार केलेला नाही. मागे सांगितल्याप्रमाणे तो जमेल्या धरला तर हे प्रमाण 5 टक्क्यांच्या आसपास असेल.

या आकड्याची तुलना करता येण्यासारखी आंतरराष्ट्रीय माहिती उपलब्ध नाही. पण जेवढी माहिती मिळू शकली तेवढी देतो. बांगला देश 2.1 टक्के (1986), चीन 2.7 टक्के (1985), जपान 5.1 टक्के (1985), कोरिया 4.5 टक्के (1986), मलेशिया 7.8 टक्के (1986), नेपाळ 3.0 टक्के (1985), पाकिस्तान 2.1 टक्के (1985), श्रीलंका 3.5 टक्के [1986], थायलंड 3.9 टक्के [1985], रशिया 7.0 टक्के [1986], अमेरिका 6.7 टक्के [1983].⁵

याच्याच जोडीला एकूण सरकारी खर्चाच्या शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणासंबंधी थोडी माहिती देतो. हे सर्व आकडे 1987 सालचे आहेत. बांगला देश 10.6 टक्के, नेपाळ 12.1 टक्के, श्रीलंका 7.8 टक्के, इंडोनेशिया 8.8 टक्के, ब्रह्मदेश 7.7 टक्के, थायलंड 19.3 टक्के, न्यूझीलंड 11.1 टक्के, सिंगापूर 18.2 टक्के.⁶

परदेशातील आकडेवारी केवळ माहितीसाठी दिली आहे. देशादेशातील परिस्थितीत फार फरक असतो. विशेषतः आकडेवारी गोळा करण्याची पद्धती, व्याप्ती आणि विश्वासार्हता यात एवढी तफावत आढळून येते की, अशा आकड्यांची तुलना करून निष्कर्ष काढणे फार धोक्याचे असते.

आपण खर्च वाजवीपेक्षा जास्त केला की काय हे ठरविण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे झालेला खर्च व त्यापासून मिळालेला फायदा यांची तुलना करून पाहणे, हा होय. हा खर्च व फायदा पैशातच मोजला पाहिजे असे नाही. पैसा हे एक परिमाण आहे. म्हणून प्रश्न असा विचारला पाहिजे की, शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चापासून आपणाला फायदा काय मिळतो? आणि हा मिळणारा फायदा आणि होणारा खर्च यांचा काही ताळमेळ असतो काय? पण फलनिष्पत्तीचा विचार मी शेवटी करणार आहे. म्हणून तो मुद्दा इथेच सोडून खर्चाच्या इतर अंगांचा विचार प्रथम करू या.

एप्रिल-जून, 1990 खं. 14, अंक 1

शिक्षणावर होणाऱ्या एकूण खर्चाच्या आकडेवारीपासून फारच थोडा बोध प्राप्त होतो. अगदी साधी गोष्ट. अधिक खर्च म्हणजे अधिक शिक्षण असे समीकरणही मांडता येत नाही. अधिक पैसा मंजूर करून तो प्रत्यक्षात खर्ची पडला तरी शाळांची वा शालेय विद्यार्थ्यांची संख्या वाढेल असे नाही. खर्चात मंजूर केलेली वाढ पुष्कळांचा वेतन सुधारणेपायी खर्च होते आणि प्रत्यक्षात विद्यार्थी संख्येत होणारी वाढ किंवा शिक्षण-विस्तार थोडाच असू शकतो. या विषयाचा अभ्यास करून जे. एल्. आझाद लिहितात, "शिक्षणाच्या खर्चात होणारी वाढ आणि विद्यार्थ्यांची संख्या यात अन्योन्य संबंध आढळून येत नाही. 1951-56 या पाच वर्षांच्या काळात शिक्षणावरील खर्च सरासरीने दरवर्षी 5 टक्क्यांनी वाढला आणि शालेय विद्यार्थ्यांची संख्या 7 टक्क्यांनी वाढली. पण 1971-76 या पाच वर्षांच्या काळात खर्चाच्या वृद्धीचा दर 13 टक्के होता आणि विद्यार्थ्यांच्या संख्येत फक्त 3 टक्के वाढ झाली. यावरून असे दिसून येते की, खर्चात होणारी वाढ आणि विद्यार्थ्यांच्या संख्येत पडणारी भर यांचा परस्परसंबंध असलाच तर अगदी थोडा असावा. प्राथमिक, माध्यमिक, व विश्वविद्यालयीन स्तरावर होणारा खर्च व विद्यार्थ्यांची त्या त्या स्तरावरील संख्या यांचा अभ्यास केल्यावरही हाच निष्कर्ष निघतो की, या दोन घटकांची वृद्धी पृथक्पणे वेगवेगळ्या कारणांनी होत असते."⁷

शिक्षणावर होणारा खर्च व आर्थिक विकास यावर बरेच लिहिले गेले आहे. त्याचाही निष्कर्ष इतकाच की, या दोघांचा अन्योन्य संबंध आहे. पण या दोहोमध्ये कार्यकारणभाव आहे असे नाही. एडवर्ड डेनिसन यांनी याबाबत बरेच संशोधन केले आहे. त्यांच्या संशोधनावरून शिक्षण हा एक उत्पादन घटक आहे हे स्पष्ट झाले. पण या उत्पादन घटकाचा आणि उत्पादनाचा सांख्यिक संबंध लागत नाही. डेनिसन लिहितात, "या सर्व विश्लेषणातून एकच निष्कर्ष निघतो. तो असा की, सुशिक्षितांची किंवा तांत्रिक शिक्षण घेऊन पारंगत झालेल्या लोकांची संख्या वाढली तर त्या प्रमाणात वा कमी प्रमाणात राष्ट्रीय उत्पादनात भर पडेलच असे नाही. . . . तसेच संशोधनावरील खर्च, व तज्ज्ञांची संख्या दुपटीने आणि तिपटीने वाढली तरी कार्यक्षमतेत किंवा राष्ट्रीय उत्पादनात वा दान-

वृद्धीत लक्षणीय भर पडलेली नाही." १ असे असले तरी, डेनिसन यांच्या संशोधनाने 'शिक्षण' हा एक उत्पादनाचा घटक आहे असे दाखवून दिले. एवढेच नव्हे तर, विकासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्या-वरील शिक्षणाचे महत्त्व कसे सापेक्ष ठरते या गोष्टी-कडेही लक्ष वेधले. त्याचा सारांश असा : " 1909 ते 1929 या कालावधीत अमेरिकेच्या राष्ट्रीय उत्पादनात जी भर पडली त्यापैकी 35 टक्के शिक्षणादी कारणा-मुळे झाली, तर 1929-57 या काळातील वृद्धीपैकी जवळ जवळ 67 टक्के भर शिक्षणादी कारणाने पडली. याच्या आधीच्या (म्हणजे 1909 च्या पूर्वी) भांड-वलाची वाढ क्षपाट्याने झाली आणि त्या काळात भांडवलवृद्धीमुळे उत्पादनवृद्धीत झालेला त्याचा वाटा 73 टक्के इतका होता." २

यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते. विकासाच्या मार्गावर शिक्षणाचे महत्त्व वाढत जाते. भारताने विकासाच्या मार्गावरील पहिला टप्पा ओलांडला असून आठव्या योजनेपासून देश दुसऱ्या टप्प्यावरील प्रवासाला सुरवात करणार आहे. अशा प्रसंगी डेनिसन यांच्या संशोधनाने निघालेला निष्कर्ष लक्षात ठेवून आठव्या योजनेत शिक्षणावर होणारा खर्च ठरविला गेला पाहिजे. तसे झाले तर प्रगतीचा गाडा सुरळीतपणे पुढे जाण्याला मदत होईल.

2

खर्चाच्या अंगोपांगाचा विचार

आतापर्यंत शिक्षणावरील एकूण खर्चावरच लक्ष केंद्रित करून प्रामुख्याने त्या खर्चात झालेली वाढ, त्या वाढीचा आणि शालेय विद्यार्थ्यांच्या होणाऱ्या वाढीचा परस्परसंबंध आणि आर्थिक विकास व शिक्षणावर होणारा खर्च या मुद्यांचा विचार केला. आता या एकूण खर्चाच्या उपांगांकडे वळतो.

तपशीलात शिरण्यापूर्वी एका गोष्टीबद्दल आपणाला सावधान करू इच्छितो. शिक्षणावरील खर्चाची माहिती मिळविण्याचा एकमेव संदर्भ ग्रंथ म्हणजे भारत सरकारचे वार्षिक प्रकाशन Education in India. ह्याची अगदी अलिकडील आवृत्ती म्हणजे 1987 चे वार्षिक. पण त्यात दिलेली माहिती 1979-80

सालची आहे. इतक्या जुन्या माहितीच्या आधारे विवेचन करणे सर्वद्वैत अयोग्य, परंतु याला माझा नाइलाज आहे. 1979-80 साली शिक्षणावरचा खर्च सुमारे 3 हजार कोटी रुपये होता. त्यापैकी प्राथमिक स्तरावर सुमारे 24.5 टक्के माध्यमिक स्तरावर 44.5 टक्के, तर विश्वविद्यालयीन स्तरावर 31 टक्के अशी स्थूल विभागणी होती.

शिक्षणपद्धतीच्या विकासाची प्रक्रिया लक्षात घेता आणि इतर देशांचा अनुभव लक्षात घेता खर्चाची ही विभागणी विचार करायला लावणारी आहे. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे झाले की, प्रथम त्या शिक्षणावरील खर्चात वाढ होते आणि एकदा त्या वयोगटातील मुलापैकी 95.99 टक्के मुले शाळेत दाखल होऊ लागली की, मग प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण प्रथम स्थिर होऊन मग माध्यमिक व विश्वविद्यालयावरील खर्चाचे प्रमाण वाढू लागते.

पण भारतात तसे दिसून येत नाही. सक्तीच्या शिक्षणाचे ध्येय गाठण्याआधीच माध्यमिक व विश्व-विद्यालयीन स्तरावरील खर्चाचे प्रमाण 75 टक्के इतके वाढले आहे, तेव्हा यातून दोन विचार उद्भवतात. पहिला असा की, एकूण शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण वाढले नाही - आणि ते वाढेल असे मानायला जागा नाही - तर 5-14 वयोगटातील मुलांना सक्तीने का होईना पण शाळेत आणण्याचे ध्येय गाठणे फार कठीण आहे; आणि शिक्षणावरील खर्च वाढवायला आपले लोकप्रतिनिधी तयार झालेच, तर वाढीव रक्कम प्राथमिक स्तरावरच खर्च होईल याची दक्षता बाळगली पाहिजे. हे ही घडणे अवघड आहे. दुसऱ्या शब्दात, शिक्षणप्रसारातील सध्या जाणवणारे असंतुलन बरेच दिवस राहणार आणि त्यातून निर्माण होणारे प्रश्नही आपणाला बरीच वर्षे सतावत राहणार अशी भीती वाटते.

शिक्षणाचे खर्चातील संतुलन हा एक स्वतंत्र आणि वादग्रस्त विषय आहे. पण या कारणास्तव ती संपूर्णपणे डावलणे उचित होणार नाही. तेव्हा आर्थिक विकास आणि शैक्षणिक विकास यांच्यातील परस्पर-संबंध स्पष्ट करण्यापुरतेच काही विवरण करणे उचित वाटते. शिक्षणावर संजूर झालेला खर्च शिक्षणाच्या तीन

स्तरांवर सारखा घाटून देणे म्हणजे संतुलन नव्हे. हे उघड आहे. त्यावर चर्चा करण्याचे कारण नाही. संतुलनाचा 'खालेय' अर्थ ही तसा स्पष्ट आहे. घटने-प्रमाणे नववीपर्यंतचे शिक्षण सर्वांना दिलेच पाहिजे. पुढील शिक्षण सक्तीचे नसले तरी प्रवेश खुला असला पाहिजे. आणि जितके विद्यार्थी प्रवेश घेतील त्यासाठी जरूर तेवढा पैसा उच्चतर व विश्वविद्यालयीन शिक्षणासाठी पुरविला पाहिजे. त्यातून या तीन स्तरांवर होणाऱ्या खर्चाचे प्रमाण बदलत राहिले. पण जे परिस्थितीप्रमाणे असेल ते संतुलित असेल. अशा तऱ्हेने पैसा पुरविला तर महाविद्यालयात प्रवेश मिळविण्यासाठी सध्या जी धावपळ चालते ती दिसणार नाही. 'कॅपिटेशन फी' सारखे प्रश्न उद्भवणार नाहीत.

संतुलनाची ही संकल्पना तर्क स्पष्ट असली तरी संकुचित आहे. त्यात शिक्षणाच्या मागणीचा आणि दर्जाचा विचार समाविष्ट नाही. तसेच सुशिक्षितांच्या बेकारीचाही विचार केलेला नाही. सध्या हीच विचार-प्रणाली पुष्कळ अंशी अमलात आहे. आणि शिक्षणाचा खालावत जाणारा दर्जा व सुशिक्षितांची बेकारी हे चिंताजनक प्रश्न आपल्याला भेडसावीत आहेत.

संतुलनाची आणखी एक संकल्पना आहे. सामा-जिक आणि आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण आवश्यक मानले जाते. म्हणूनच हे शिक्षण सक्तीचे करण्याची कल्पना रूढ झाली. माध्यमिक शिक्षण सक्तीचे करण्याच्या कल्पनेचा उगम शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्याच्या इच्छेशी संलग्न आहे. पण अल्पवयीनांना कामकाजात गुंतवू नये आणि तंत्र प्रगती या दोन गोष्टींमुळे माध्यमिक शिक्षण ही बहुसंख्यांना असले पाहिजे ही कल्पनाही रूढ झाली. आणि त्यासाठी खर्च मंजूर करण्याला फारसा विरोध उरला नाही.

विश्वविद्यालयीन स्तरावर मात्र 'खुला प्रवेश व सरकारी खर्च' ही विचारसरणी सर्वमान्य झालेली नाही. ज्या देशात युद्धोत्तर काळात तिचा फौलाद झाला त्या देशातून आता उत्तरोत्तर जास्त विरोध होत आहे. शिक्षणक्षेत्रात 'खुला प्रवेश व सरकारी खर्च' ही कल्पना आपण प्रगत देशाकडून स्वीकारली. पण देश प्रगत नसल्यामुळे ती परिस्थितीशी विसंगत ठरली. 40 वर्षा-

नंतरही ती आपणाला अमलात आणता आलेली नाही. परिणामतः आपले प्रत्यक्षातील वर्तन धरसोडीचे, दूरदृष्टीचा अभाव असलेले आणि प्रत्यही नवीन नवीन समस्या उत्पन्न करणारे असे आहे. या विषयावर अधिक बोलणे म्हणजे अति व्याप्तीचा दोष पत्करून मूळ विषयाला बगल दिल्यासारखे होईल. म्हणून हा मुद्दा मी इथेच सोडून देतो.

3

आवर्ती खर्च

शिक्षणाच्या एकूण खर्चाचे दोन मुख्य विभाग पडतात. एक आवर्ती खर्च व दुसरा भांडवली खर्च. व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने आवर्ती खर्च अधिक महत्वाचा. आवर्ती खर्च हा वेळच्या वेळी चुकता झालाच पाहिजे. तो दरसाल पुनःपुन्हा होत असतो म्हणून त्यामध्ये एक तऱ्हेचे सातत्य असते, चढउतार असतात. पण काही वर्षांचा कालावधी घेतला तर आवर्ती खर्चाच्या विश्लेषणावरून पुष्कळ निष्कर्ष काढता येतात, धोरण आखण्याचे दृष्टीने बोध घेता येतो.

भांडवली खर्चाची गोष्ट याच्या उलट आहे. भांडवली खर्च होतो तेव्हा एकदम होतो. तो फार मोठा असतो. मग बराच काळ भांडवली खर्च घडत नाही. त्यासाठी देणग्या, श्रमदान, कर्ज असे मार्ग उपलब्ध असतात. भांडवली खर्चाच्या विश्लेषणाने एखाद्या संस्थेच्या विकासातील महत्वाचे टप्पे कोणते होते ते कळून येईल. पण तो अनुभव अन्य ठिकाणी उपयोगी पडेलच असे नाही. वेळप्रसंगी भांडवली खर्चात काट-कसर करता येते पण आवर्ती खर्चात कपात करणे जवळजवळ अशक्य असते म्हणून आवर्ती खर्चावर थोडे विस्ताराने बोलणे इष्ट वाटते.

शिक्षकांचे वेतन, शिक्षकेतर नोकरांचे वेतन, इमारतीची डागडुजी, उपकरणे व फनिचर यांची दुरुस्ती, साधने, रसायने यांचा वापर वाचनालय, विद्यार्थ्यांना देण्यात येणाऱ्या शिष्यवृत्ती आणि आर्थिक सवलती, क्रीडा व व्यायामशाळांवर होणारा खर्च व वसतीगृह इत्यादींवर होणाऱ्या खर्चाचा समावेश आवर्ती खर्चात करण्यात येतो. यातील तपशीलाबद्दल मतभेद

आहेत, व राहतील. मी दिलेले तपशील भारत सरकारच्या गणनेप्रमाणे दिले आहेत.

यरील तपशीलाचे दोन उघड भाग पडतात. एक वेतनाचा व दुसरा इतर खर्चाचा. इतर खर्चात वाचनालय, उपकरणे प्रयोगशाळी लागणारी सामग्री, शिकवण्यासाठी लागणारी साधने (फळा, खडू नकाशे, तक्ते इत्यादी) यांचा समावेश असतो. शिकविण्याचा कस आणि साधन सामग्रीची उपलब्धता यांचा निकटचा संबंध आहे.

जन्मजात शिक्षक प्रतिकूल परिस्थितीतही आपला तास रसभरित व आकर्षक करून दाखवील. याच्या उलट, कूचकामी शिक्षक साधनांची कितीही अनुकूलता असली तरी यशस्वी ठरणार नाही. पण ही झाली दोन टोके. यांच्यामध्ये असा शिक्षकांचा फार मोठा वर्ग आहे की ज्यांना साधनांची अनुकूलता असेल तर ते प्रभावी पणे शिकवू शकतील आणि योग्य त्या साधना-अभावी निष्प्रभ ठरतील. ही गोष्ट लक्षात घेतली की वेतनेतर खर्चाचे महत्त्व लक्षात येईल.

म्हणूनच वेतनाच्या एकूण आवर्ती खर्चाच्या प्रमाणावर आधारीत निर्देशांक वापरून शाळेच्या एकूण परिस्थितीवर बराच प्रकाश टाकता येतो. या निर्देशांकाचा वापर मी केलेला आहे आणि मिळालेल्या अनुभवाच्या आधारे स्थूलमानाने असे म्हणता येते की, अविकसित देशात प्राथमिक स्तरावर वेतनाचे प्रमाण एकूण आवर्ती खर्चाच्या 75 टक्क्याहून जास्त असेल तर शाळांची परिस्थिती असमाधानकारक असण्याचा दाट संभव असतो.

प्राथमिक शाळेत एक शिक्षक एक वर्ग अशी परिस्थिती असते. शिक्षकाला शिकविण्यासाठी फार साधनसामग्री लागत नाही. परिस्थितीप्रमाणे शाडलोट, पाणी व दिवावत्ती यावर आवर्ती खर्चापैकी 10 ते 15 टक्के खर्च होतो आणि उरलेले 5 ते 10 टक्के शिकविण्याच्या साधनासाठी वापरता येतात. पण वेतनाचे प्रमाण 80-85 टक्क्यावर मेले की शिक्षणोपयोगी साधने शाळेत उपलब्ध नाहीत असा निष्कर्ष खुसाल काढावा. 1979-80 साली भारतात प्राथमिक स्तरावर वेतनाचे एकूण आवर्ती खर्चाची प्रमाण 95

टक्क्यांचे वर होते. त्याच्या आधी आणि नंतरही या गोष्टीकडे लक्ष दिले गेले नाही. आणि मग 5 वर्षांनी जोरड सुरू झाली की कित्येक प्राथमिक शाळांतून साधा फळा व खडूही उपलब्ध नाही. Challenge of Education या भारत सरकारने प्रकाशित केलेल्या अहवालात 10 प्राथमिक शाळातील परिस्थिती पुढील शब्दात वर्णिलेली आहे : "फक्त 60 टक्के शाळात फळा आहे तर 30 टक्के शाळा अशा आहेत की तेथे नाममात्रच वाचनालय आहे. खेळाला मैदान असलेल्या शाळांचे प्रमाण 46 टक्के आहे." मला वाटते ग्रामीण भागात प्राथमिक शाळांची संख्या जास्त म्हणून हे प्रमाण 46 टक्के एवढे तरी आहे. सुवईसारख्या नवीन बांधलेल्या निवासी इमारतीतून सक्तीने 2-4 गाळे मिळून सरकार तेथील खोल्यांतून मुलाना कांवेते.

परिस्थिती अशी निकरावर गेल्यावर मग OPERATION BLACK - BOARD हा प्रकल्प जन्माला आला. प्रथम नीट विचार न करता जोषात वेळून घोषणा द्यावयाच्या, घाईघाईने असमाधानकारक निर्णय घ्यावयाचे आणि मग परिस्थिती चिंचळू लागली की 'असे का होते' म्हणून शोधण्यासाठी आणखी एक प्रकल्प हाती घ्यावयाचा हा आपला राष्ट्रीय बाणा आहे काय ?

या निर्देशांकाचे मला महत्त्व का वाटते या विषयीचा माझा एक अनुभव सांगतो. 25 वर्षांपूर्वी युनेस्कोत असताना अनेक देशांना भेटी देऊन तेथील शिक्षण व्यवस्था जवळून पाहण्याचा योग आला. त्यावेळी साधारण प्रथा अशी ठरविली होती की नवीन देशात गेल्यावर सर्व आकडेवारी माहिती गोळा करावयाची, अभ्यासावयाची आणि मग प्रत्यक्ष काही शाळांना भेट द्यावयाची. कोणत्या शाळा दाखवावयाच्या ते अर्थातच सरकारी अधिकारी ठरवीत. पण आम्ही त्यांना आग्रहपूर्वक सांगित असू की आम्हाला एक चांगली, एक मध्यम आणि एक निकृष्ट वा कमी प्रतीची शाळा दाखवा. एका देशात प्राथमिक अभ्यास करताना असे आढळून आले की, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर वेतनाचे प्रमाण 80 टक्के होते. तेव्हा शाळांना भेट देण्यापूर्वी मी असा कयास मनाची बांधला होता की, आपणाला कोणत्याही शाळेत प्रयोगशाळा किंवा वाचनालय आडळणार नाही. देशाच्या राज-

धानीच्या शहरातील 7:8 वाळा आम्हाला दाखवल्या गेल्या. त्यातल्या एकाही शाळेत प्रयोगशाळा आढळली नाही. आणि ज्या दोन तीन शाळात वाचनालय आढळले त्याचे स्वरूप भितीत बसविलेल्या एका छोट्याशा कपाटात 200/300 जीर्ण झालेली पुस्तके असे होते.

भारतात उच्च माध्यमिक स्तरावर वेतनाचे प्रमाण 75 टक्के आहे. तर माध्यमिक स्तरावर ते 94 टक्के आहे ! मोठ्या शहरातील काही शाळा सोडल्या तर परिस्थिती वर वर्णन केले त्याहून फार भिन्न आढळणार नाही असे वाटते.

विश्वविद्यालयीन स्तरावर मी हा निर्देशांक वापरलेला नाही. आणि त्या विषयी मी काही सांगू शकत नाही.

4

सरासरी खर्च

भारत सरकारच्या प्रकाशनावून सरासरी खर्च दर्शविणाऱ्या दोन आकडेवारी प्रसिद्ध केल्या जातात त्या विषयी मी आपणाला काही सांगणार आहे. खरे म्हणजे या आकडेवारी संबंधी माझ्या मनात गोंधळ आहे. तो गोंधळ कशा स्वरूपाचा आहे ते थोडे विस्ताराने सांगणार आहे.

हे दोन सरासरीचे आकडे म्हणजे 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी खर्च' आणि प्रतिवर्ष प्रतिशिक्षक खर्च' हे सरासरीचे आकडे देऊन काय साध्य होते ? त्यापासून आपणाला काय बोध वेता येतो ? असे प्रश्न मनात उभे राहतात पण त्याचे उत्तर मात्र सापडत नाही.

उद्योगधंद्यात खर्चाची सरासरी काढतात पण ती उत्पादनाचे परिमाण असेल त्याच्याशी संलग्न असते. उदाहरणार्थ, कापडाच्या उद्योगधंद्यात दर मीटरला खर्च किती याची सरासरी काढली तर ते संयुक्तिक वाटते. त्याचे कारण कापड हे उत्पादन आहे.

शिक्षण हा उद्योगधंदा नव्हे. तो एक व्यवसाय आहे हे खरे. पण पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या म्हणजेच

शाळेत असलेले विद्यार्थी हे ह्या व्यवसायाचे उत्पादन किंवा निमित्ती मानता येईल काय ? उत्तर स्पष्ट आहे. ते शिक्षण व्यवसायाची जी निमित्ती आहे त्या निमित्तीचे आंतरघटक म्हणजे inputs आहेत. input याला अर्थशास्त्र व वाणिज्य शास्त्र परिभाषा कोशांत 'निविष्टी' असा प्रतिशब्द दिला आहे. पण तो वापरून काही अर्थनिमित्ती हीईल असे मला वाटले नाही म्हणून मी 'आंतर घटक' असा शब्दप्रयोग केला आहे. तेव्हा प्रतिविद्यार्थी सरासरी काढणे कापडाच्या एकूण खर्चाला उत्पादनात वापरलेल्या कापसाच्या वजनाने भागून 'प्रति किलो कापसाचा' खर्च' इतका असे सांगण्या-सारखे आहे. आपणाला हे पटते काय ?

संकल्पनेतील हा घोटाळा क्षणभर बाजूला ठेवला तरी अशा आकडेवारीवरून अनुमान काढताना होणारे घोटाळे काही कमी नाहीत. ससजा एखाद्या वर्षी 'प्रति-वर्ष प्रति विद्यार्थी' खर्च मागच्या वर्षापेक्षा कमी झाला तर त्यावरून अनुमान काय काढावयाचे ? शिक्षण खात्याने काटकसर केली असे की आपली शिक्षण व्यवस्था अधिक कार्यक्षम झाली असे ? तसे म्हणण्याची मोह झाला तर त्यात वावगे काही नाही. पण प्रत्यक्षात परिस्थिती अगदी उलटी असेल. शासनाच्या फतव्याने वर्गातील मुलांची संख्या वाढली असेल किंवा शिक्षण सामग्रीच्या खर्चात कपात झाली असेल आणि प्रति विद्यार्थी खर्च कमी झाला तरी प्रत्यक्षात शिक्षण व्यवस्था अकार्यक्षम बनली असण्याची शक्यता जास्त.

सरासरी कोणत्या पद्धतीने काढली जाते यावरही पुष्कळ गोष्टी अवलंबून असतात. फक्त आवर्ती खर्चाच्या संख्येला विद्यार्थ्यांच्या संख्येने भागून सरासरी काढली तर 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी' खर्चाचे आकडे काही अंदाी तुलनीय ठरू शकतील. पण आवर्ती खर्च व भांडवली खर्च यांची वेरीज करून त्याला विद्यार्थ्यांच्या संख्येने भागून सरासरी काढली तर 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी' खर्चाचे आकडे काही अंदाी तुलनीय ठरू शकतील. पण आवर्ती खर्च व भांडवली खर्च यांची वेरीज करून त्याला विद्यार्थ्यांच्या संख्येने भागले तर ग्रेणारी सरासरी जवळजवळ निरर्थक ठरेल. कारण भांडवली खर्च दर वर्षी होत नसतो. ज्या वर्षी भांडवली खर्च होतो त्या वर्षी 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी'

खर्चाचा आकडा फुगतो आणि मग पुन्हा एकदम घट होते. अशा चढउताराना शैक्षणिक अर्थ काहीच नाही. अगदी अलिकडे काही बदल झाले असले तर सांगवत नाही पण काही वर्षापूर्वीच्या माहितीप्रमाणे सरकारी आकडे आवर्ती व भांडवली खर्चाची बेरीज काढलेले असत म्हणून या गोष्टीचा मी मुद्दाम उल्लेख केला.

'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थ्यांची सरासरी नेमकी चुकीच्या निष्कर्षाला नेऊ शकते. याचे एक उदाहरण सांगणे आवश्यक वाटते. समजा, एक चांगली शाळा आहे आणि एक कनिष्ठ प्रतीची शाळा आहे. चांगल्या शाळेत शिक्षक विद्यार्थी प्रमाण आवाक्याबाहेर गेलेले नाही. साधन सामग्री भरपूर आहे, प्रयोग शाळा, वाचनालय, यांचा भरपूर उपयोग होत आहे तर चित्र दिसले की त्या शाळेचे निकाल चांगले लागतात, शाळेचा लौकिक चांगला आहे. प्रवेश मिळविण्यासाठी पालक धडपडत आहेत पण 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी' खर्च तुलनेने अधिक आहे. याउलट निष्कृष्ट शाळेत मुले खर्चाखर्च भरलेली असतील, शिक्षक विद्यार्थ्यांचे प्रमाण अफाट असेल, प्रयोगशाळा, वाचनालय अस्तित्वातही नसेल किंवा अशा सोयी नाममात्र असतील, अशा शाळेचे निकाल चांगले नसतील, लौकिक चांगला नसेल मात्र 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी' खर्च तुलनेने कमी असेल! आणि अशा आकडेवारीच्या आधारे उद्या विधान सभेत असा दावा केला, की या तथाकथित नामांकित शाळा फार खर्चिक आहेत, त्यांच्यावरचा खर्च कमी केला पाहिजे तर कुणाला आश्चर्य वाटायला नको.

शिक्षक हा सुद्धा शिक्षण व्यवसायाच्या निर्मितीचा आंतर घटक असल्याने वरील सर्व मुद्दे 'प्रतिवर्ष प्रति शिक्षक' या सरासरीला लागू आहेत.

अशा परिस्थितीत 'सरासरी'चे आकडे स्थिर किमतीत काढावेत का असा प्रश्न उपस्थित होतो. जेव्हा भाववाढ भर वेगाने होत असते तेव्हा स्थिर किमतीतील आकडे अधिक स्वीकारणीय असतात. पण स्थिर किमतीत आकडेवारी उपलब्ध नाही. आणि चालू किमतीतील आकडेवारीचे स्थिर किमतीत परिवर्तन करण्यात काही अडचणी आहेत.

सामान्यतः भाववाढीचा दर (rate of inflation) वस्तूच्या घाटक दरांचा जो निर्देशांक

असतो त्यावर आधारीत असतो. पण या निर्देशांकाचे दर्शविलेली वाढ फार सीमित असते. निर्देशांक तयार करण्यासाठी निवडलेल्या पदार्थांची व वस्तूंची संख्या मर्यादित असते. म्हणून या निर्देशांकाचे दाखवलेली भाववाढ प्रत्यक्ष भाववाढीपेक्षा कमी असते. हा नियम शिक्षणक्षेत्राला विशेष लागू पडतो. कारण, शिक्षण-क्षेत्रात शिक्षक व शिक्षकेतर नोकरांच्या वेतनाचे प्रमाण फार मोठे असते. आणि इतरत्र भाव वाढ जलद व भरपूर प्रमाणात झाली तरी पगारात मात्र वाढ थोडी आणि सावकाशीने होत असते हा अनुभव सर्वांना ठारूक आहे. सारांश, 'प्रतिवर्ष प्रति विद्यार्थी किंवा शिक्षक' यांच्या सरासरीचे आकडे स्थिर किमतीत व्यक्त करण्यात विशेष स्वारस्य आहे असे मला वाटत नाही.

या दोन सरासरीच्या आकडेवाबद्दल माझ्या मनातील शंका स्पष्ट करून सांगितल्यानंतर आता उपलब्ध असलेली काही माहिती देतो. 1979-80 साली प्राथमिक विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 145.50 होता. माध्यमिक स्तरावर हा खर्च रु. 199 तर उच्च शालेय विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 391.77 होता. कला, विज्ञान व वाणिज्य शाखेच्या विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 976.20 होता व्यावसायिक महाविद्यालयात जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा खर्च रु. 3,265.1 होता. या आकडेवारी वरून ज्याला जो बोझ होईल तो त्याने घ्यावा.

परंतु मुख्य प्रश्न असा की, शिक्षण व्यवसायाची जी निर्मिती आहे त्या उत्पादनाचा सरासरी खर्च काय? नेमून दिलेल्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे शिकवून विद्यार्थी तयार करणे हा आपल्या शालेय शिक्षणाचा अगदी एकमेव नसला तरी सर्वात मुख्य उद्देश असतो. म्हणूनच ज्या शाळेचे निकाल चांगले लागतात, ज्या शाळेचे विद्यार्थी गुणवत्ता यादीत येतात त्या शाळेचा बोलबाला होतो. याचाच अर्थ असा की, 'यशस्वी विद्यार्थी' ही शिक्षण व्यवसायाची निर्मिती असे मानले पाहिजे आणि यशस्वी विद्यार्थी तयार करायला खर्च किती येतो ते पाहिले पाहिजे. मात्र अशी माहिती उपलब्ध नाही. अशा माहिती अभावी होणाऱ्या समजूतीच्या घोटाळाकडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो आणि असा घोटाळा टाळण्यासाठी कोणता मार्ग अवलंबणे शक्य आहे ते सांगतो.

एका सालान्त परीक्षा उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा खर्च हा केवळ उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांवरून काढणे उचित होणार नाही. शाळेत घातल्यापासून दहावी उत्तीर्ण होईपर्यंत होणारा प्राधान्येकरून सरकारी खर्च हा वैयक्तिक दृष्ट्या एका सालान्त परीक्षेत यशस्वी होणाऱ्या विद्यार्थ्यांवरून खर्च होय. पण शाळेत जाणारा प्रत्येक विद्यार्थी प्रत्येक वर्षी उत्तीर्ण होत जाऊन पहिल्याच खेपेला सालान्त परीक्षा उत्तीर्ण होईल असे नाही. सालान्त परीक्षेचा निकाल 50 टक्के लागला तर त्याचा अर्थ दर यशस्वी विद्यार्थ्यांमध्ये सरकारी खर्च दुप्पट झाला असा होय. सालान्त परीक्षेत नापास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांप्रमाणेच मध्येच शाळा सोडून जाणाऱ्या मुलांमुळे हा खर्च वाढत असतो. असा वाढणारा खर्च अजमावण्याचा एक मार्ग आहे.

शालान्त परीक्षेपर्यंतचा शिक्षण कालावधी दहा वर्षांचा आहे. याचा अर्थ असा होतो की, आदर्श शिक्षणव्यवस्थेत (म्हणजे ज्या शिक्षण व्यवस्थेत एकही विद्यार्थी नापास होत नाही किंवा मध्येच शाळा सोडून जात नाही अशी शिक्षणव्यवस्था) शालान्त परीक्षेत यशस्वी विद्यार्थी तयार करण्यासाठी 10 शालेय वर्षे किंवा 1 ते 10 वर्गांपर्यंतचे 10 विद्यार्थी लागतील. दुसऱ्या शब्दात, आदर्श शिक्षणव्यवस्थेत शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या आणि शालान्त परीक्षेचा अभ्यासक्रम पूर्ण करून शालान्त परीक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या यांचे प्रमाण 10:1 असे असेल. प्रत्यक्षात मात्र हे प्रमाण नेहमीच जास्त असते.

1984 मध्ये महाराष्ट्र सरकारने नेमलेल्या 'शालेय शिक्षण सुधार समिती'साठी महाराष्ट्रात हे प्रमाण काय आहे याचा मी त्रोटक अभ्यास केला होता. त्यावेळी मला असे आढळून आले की 1977-78 या संदर्भ वर्षी हे प्रमाण 79:1 असे होते व 1981-82 या संदर्भ वर्षी ते 58:1 असे होते होते. ¹¹ याचा अर्थ नेहमीच्या 'प्रति विद्यार्थी प्रति वर्ष' खर्चाच्या आकडेवारीच्या आधारे जो खर्च निघेल त्याच्या 5 ते 8 पट जास्त असा यशस्वी विद्यार्थ्यांचा खर्च असेल. सामाजिक दृष्ट्या आणि सरकारी धोरणे ठरवताना हा 'यशस्वी विद्यार्थ्यांवर' होणारा खर्च महत्त्वाचा ठरतो. पण नेमके या गोष्टीकडे आपल्या शिक्षण खात्याने सतत दुर्लक्ष केलेले आहे.

या व्याख्यानाचे निमित्ताने आकडेवारी गोळा करताना, त्या पाठीमागील संकल्पनांचा विचार करतांना, आणि त्यांचा वास्तवाशी असलेला संबंध या विषयी चिंतन करताना माझ्या मनात एका विचाराने मूळ धरले आहे. या विचाराचा संबंध आहे शालेय व्यवस्थापनाशी व त्याचे एक मूळ आहे शिक्षणावर होणाऱ्या खाजगी खर्चाशी, शिक्षणावर होणारा खाजगी खर्च प्रचंड असून तो सरकारी खर्चाइतकाच असावा हे मी सुद्धातीलाच सांगितले. शिक्षणापायी एवढा खर्च करणाऱ्यांना शिक्षणाच्या व्यवस्थापनात मात्र काहीही स्थान नाही. तेव्हा शिक्षणव्यवस्थापनात जे निर्णय घेतले जातात त्यात आपल्या पाल्यावर भरपूर प्रमाणात खर्च करणाऱ्या पालकांचा या नाही तर त्या स्वरूपात सहभाग असणे इष्ट आहे. तत्त्वतः याला विरोध असण्याचे कारण नाही.

माझ्या कल्पनेचे दुसरे मूळ आहे निर्णय घेण्याची प्रक्रिया. निर्णय कोणी घ्यावेत म्हणजे कोणते निर्णय कोणी घ्यावेत, कोणते निर्णय कोणत्या स्तरावर घ्यावे, ते घेताना कोणत्या तंत्रांचा वापर करावा यासंबंधी पुष्कळ लिखाण झाले आहे. पण निर्णय आणि ज्या स्तरावर तो घ्यावयाचा तो स्तर ह्या दोहोंचा अन्योन्य संबंध काय याविषयी फारच थोडे लिहिले गेले आहे.

दैनंदिन जीवनात असंख्य निर्णय घ्यावयाचे असतात आणि ते वेगवेगळ्या स्तरावर वा पातळीवर घ्यावयाचे असतात. उदाहरणार्थ, चहात एक चमचा की दोन चमचे साखर घालावयाची हा निर्णय वैयक्तिक पातळीवर घ्यावयाचा असतो. पण सिनेमाला जावे किंवा न जावे हा निर्णय पुष्कळदा कौटुंबिक पातळीवर घ्यावयाचा असतो. घरत मुले असली, दिवस परीक्षेचे असले तर त्यांना घेऊन जायचे की घरी ठेवून जायचे, त्याचे परिणाम काय होतील इत्यादी गोष्टी लक्षात घ्यावयाच्या असतात. याचाच अर्थ निर्णय कुटुंब स्तरावर घेतला पाहिजे. रस्त्यावर दिवे कोणते लावायचे हा निर्णय स्थानिक स्तरावरच म्हणजे ग्रामपंचायतीने किंवा नगरपालिकेने घेतला पाहिजे, तो

राज्य सरकार किंवा केंद्र सरकारकडे सोपवून राज्य पातळीवर किंवा राष्ट्रीय पातळीवर निर्णय घेण्याचे ठरविले तर सर्वत्र अंधार होण्याचीच शक्यता जास्त. याउलट, देशाच्या संरक्षणासंबंधीचे निर्णय राष्ट्रीय स्तरावरच घेणे उचित. ते अन्य स्तरावर घ्यावयाचे ठरविल्यास देशाची शोकांतिका झाल्याशिवाय राहणार नाही.

निर्णय आणि तो घेण्याचा स्तर यांचा निकटचा आणि अन्योन्य संबंध तर आहेच पण त्या पाठीमागे स्तर ठरविण्याचे एक सूत्र आहे. जेव्हा उत्पादक घटक स्थिर स्वरूपाचे असतात तेव्हा निर्णय स्थानिक स्तरावर घेण्याची प्रवृत्ती प्रबळ असते. उदाहरणार्थ, मुंबईच्या बोरिवली उपनगरात शाळेची गरज असेल तर गिरगावात शाळा ओस पडत असल्या तरी बोरिवलीत शाळा काढलीच पाहिजे. कारण, मुले हा शिक्षणव्यवसायाचा स्थिर घटक आहे. शाळेची इमारत व मुले हे दोन स्थिर स्वरूपाचे घटक असल्याने शिक्षणाच्या व्यवस्थापनासंबंधीचे पुष्कळसे निर्णय शालेय स्तरावर घेणे सुसंगत ठरेल. सध्या तसे घडत नाही हे सर्वश्रुत आहे. शाळासंबंधीचे निर्णय स्थानिक किंवा राज्यस्तरावरील शिक्षणाधिकारी आणि त्यांचे सहकारी घेत असतात. त्यामुळे प्रत्येकी निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे वर्णन करून सांगण्याची गरज नाही. तो अनुभव आपण प्रत्यक्षात घेत आहोतच.

शालेय व्यवस्थापनासंबंधी घ्यावयाचे निर्णय आणि ते घेण्याचा स्तर यांच्यातील अन्योन्य संबंध पुन्हा प्रस्थापित करण्यासाठी प्रत्येक शाळेकरिता एक स्वतंत्र व्यवस्थापन मंडळ असावे असे मला वाटते. त्या व्यवस्थापन मंडळावर, सरकार, शिक्षक व पालकांचे प्रतिनिधी असावेत. शालेय व्यवस्थापनात घ्याव्या लागणाऱ्या सर्व निर्णयांची एक यादी करावी आणि त्यातील शाळेच्या स्तरावर घेता येणाऱ्या सर्व निर्णयांची जबाबदारी या व्यवस्थापन मंडळावर सोपवावी. आपल्या सर्वांच्या अवलोकनातील साधी गोष्ट. खाजगी संस्थांनी चालविलेल्या प्राथमिक शाळेत मुलाला घालण्याकडे पालकांचा कल असतो. याचे कारण पालकांना हे उडीद जरा गोरे वाटतात. त्यांचे मुख्य कारण या शाळांचे व्यवस्थापन आणि निर्णयकेंद्रस्थान शाळाच असतात. अशी व्यवस्थापन मंडळे स्थापन

केली की शिक्षणविषयक सर्व प्रश्न आपोआप सुटतील असे मी मानीत नाही. एवढेच काय, पण ही कल्पना अस्तित्वात आणण्यापूर्वी शालेय निर्णयांची शक्य तितकी सविस्तर यादी केली पाहिजे, त्या संबंधीच्या कामाची व्याप्ती आणि तपशील यांचा बारकाईने विचार झाला पाहिजे, असे मी आग्रहपूर्वक सांगेन. पण एक गोष्ट निश्चित की, या ना त्या मागिने शालेय शिक्षणासंबंधीचे निर्णय आणि ते घेण्याची पातळी याद्वारे सध्या जी तफावत दिसते ती नाहीची झाली पाहिजे. तसे न झाले तर सध्याच्या व्यवस्थापनाच्या समस्या आपणाला सतत भेडसावत राहतील.

6

फलनिष्पत्ती

शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चातून उद्भवणाऱ्या एका मूलभूत प्रश्नाकडे मी आता वळतो. त्या प्रश्नाचे स्थूल स्वरूप असे. शिक्षणावर दर वर्षी सुमारे 10 हजार कोटी रुपये सरकारी खर्च होतो. जवळजवळ तेवढाच खर्च पालक करीत असावेत. शिवाय मुलांना शाळेत पोचवणे, घरी आणणे, त्यांचा अभ्यास घेणे इत्यादी गोष्टींवर पालकांचा किती तरी वेळ खर्च होतो. त्याची मोजदाद कोणीच करीत नाही. या सर्व खर्चाचे, खटाटोपाचे फलित काय? प्रश्न जसा मूलगामी तसाच उत्तर देण्याला फार कठीण आहे. खरे म्हणजे, माझ्यापाशी या प्रश्नाचे समाधानकारक उत्तर नाही. पण प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा असल्याने त्याच्याकडे आपले लक्ष वेधून घेण्यासाठी माझ्या मनात असलेले काही विचार, पदरी साठवलेले काही अनुभव व वाचनात आलेल्या काही गोष्टी सांगणार आहे.

1984-85 च्या दरम्यान भारतात 5 लाख 50 हजार प्राथमिक शाळा होत्या; माध्यमिक शाळांची संख्या 1 लाख 40 हजार होती, तर उच्च शालेय व तत्सम शाळांची संख्या 60 हजार होती. कला, विज्ञान महाविद्यालये 3,500, व्यावसायिक महाविद्यालये 1,500 व शंभराहून अधिक विश्वविद्यालये होती.¹² या सर्वातून शिकवणाऱ्या शिक्षकांची संख्या 32 लाखांच्यावर होती, तर शिक्षितरांची संख्या 8 लाखांच्यावर असावी. शिक्षणावरील खर्चाने एवढा रोजगार

निर्माण झाला आहे प्रतिवर्षी तो वाढत आहे ज्याचे मोजमाप घेता येते असे हे एक दृश्य फळ. पुरवठा निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेतच मागणीचा प्रादुर्भाव होत असतो, हा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत शिक्षण क्षेत्रात प्रकर्षाने अनुभवला येतो.

शिक्षणाचा आणखी एक फायदा असा आहे ज्याचे मोजमाप करता येते, अनेकांनी केले आहे आणि अनुभव विस्तृत व्हावा व तंत्रांचा वापर कौशल्याने आणि अचूकपणे करता यावा म्हणून मोजमापाचे प्रयोग पाश्चात्य देशात सतत चालू आहेत. प्रथम या अंगाची थोडी माहिती करून देतो आणि मग हे तंत्र भारतात का वापरता येत नाही, ते सांगतो.

जगात सर्वत्र अगदी निरपवाद म्हटले तरी चालेल अशी एक गोष्ट आढळून येते. ती म्हणजे ज्याचे शिक्षण जास्त त्याला पगार जास्त. बी. ए. पेक्षा एम. ए. पदवी असलेल्याला पगार जास्त मिळतो आणि पीएच. डी. झालेल्याला त्याहून अधिक पगार मिळतो. या वस्तुस्थितीच्या आधारे अर्थशास्त्रज्ञांनी असा कार्यकारणभाव जोडला, की बारा वर्षांपेक्षा पंधरा वर्षे शिक्षण घेतलेल्या पदवीधराला जास्त उत्पन्न प्राप्त होते, ते त्याने तीन वर्षांचे अधिक शिक्षण घेतले म्हणून. ही गोष्ट खरी धरली की जादा तीन वर्षांच्या शिक्षणावर झालेला खर्च आणि त्यामुळे जादा मिळणारे उत्पन्न यांची सांगड घालता येते. अशी सांगड घालून, जरूर ती माहिती मिळवून आणि योग्य तंत्रांचा वापर करून अमेरिकेतील अर्थशास्त्रज्ञ थिओडर शूल्ट्झ यांनी असे दाखवून दिले की, शिक्षणात गुंतलेल्या पैशावर फायदा (ब्याज) तर मिळतोच पण ही गुंतवणूक इतर गुंतवणुकीइतकीच किफायतदार ठरते.¹³

याचा आधार घेऊन, सरकारने शिक्षणावर जास्त पैसा खर्च केला पाहिजे. कारण ती गुंतवणूक फायदेशीर आहे असे आपल्याकडील लोक म्हणू लागले. पण पाश्चात्य संशोधनावर आधारित निष्कर्ष आपल्या परिस्थितीला गैरलागू आहेत असे मला वाटते. सावधानतेची सूचना देण्यासाठी काही अडचणी अल्प विस्ताराने सांगतो.

पाश्चात्य देशात विद्यार्थ्यांची गळती असत नाही. परीक्षात नापास होणाऱ्यांचे प्रमाणही अत्यल्प

असते. त्यामुळे एका विद्यार्थ्यावर होणारा खर्च आणि एका यशस्वी विद्यार्थ्यावर होणारा खर्च यांचे समीकरण बांधता येते. परंतु मागे सांगितल्याप्रमाणे एका यशस्वी विद्यार्थ्यावर होणारा खर्च एका विद्यार्थ्याच्या होणाऱ्या खर्चाच्या 5 ते 8 पट जास्त असेल तर शिक्षण किफायतशीर ठरेल काय? आणि फक्त एका यशस्वी विद्यार्थ्याच्या खर्चावर मांडलेले शिक्षणाच्या नफ्यातोट्याचे गणित बरोबर मानता येईल का ?

दुसरी गोष्ट अशी की, पाश्चात्य देशात बेकारीचा प्रश्न नसल्यामुळे त्यांनी ह्या गोष्टीचा, शिक्षणावर निष्पत्त्याच्या व्याजाचे गणित करताना विचारच केलेला नाही. पण आपल्याकडे सुशिक्षित बेकारांची संख्या लाखांनी भोजण्याइतकी आहे. आपल्या शिक्षणव्यवस्थेच्या निर्मितीत ह्या सुशिक्षित बेकारांवर झालेल्या खर्चाचा हिशेब कसा मांडायचा ? या अडचणीचे निवारण करून भारतातील शिक्षणाचे नफ्यातोट्याचे गणित मांडण्यासाठी एक स्वतंत्र रीतच शोधून काढावी लागेल. तोपर्यंत शिक्षणावरील खर्चाचे निर्णय अंदाजवजाच राहातील. त्यांना तर्कशुद्ध विचारसरणीचा पाया असणार नाही.

भौतिक जीवनमान सुधारण्यासाठी उत्पन्न वाढविण्याची क्षमता शिक्षणामुळे येते यात शंका नाही. परंतु शिक्षणाचा उद्देश एवढ्यापुरताच सीमित नाही. याहून पुष्कळ उदात्त आणि उच्च हेतू शिक्षण देण्यामागे आहेत. सुजाण लोकशाहीला आधार, चारित्र्यवान, शीलसंपन्न आणि जवाबदार नागरिकांची जोपासना आणि ज्ञानवर्धन अशी शिक्षणाची परंपरागत उद्दिष्टे मानलेली आहेत. ती साध्य करण्यात आपली शिक्षणव्यवस्था कितपत यशस्वी झाली आहे असा प्रश्न स्वाभाविकच उत्पन्न होतो. त्याचे उत्तर काय द्यावे ?

माझे शिक्षण स्वातंत्र्यपूर्व कालात झाले. स्वातंत्र्योत्तमची अशी समजूत होती, की शिक्षण हा लोकशाहीचा आधार आहे. मतदार शिक्षित असले तर ते योग्य नेत्यांना निवडून देतील आणि त्यांची परिणती स्थिर सरकार आणि प्रगती होण्यात होईल. अजूनही ही समजूत प्रचलित असावी. कारण, *Economic and Social Aspects of Educational Planning* या युनेस्कोने प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकात

एच. एम. फिलिप्स लिहितात, " The Educational system can serve also as an instrument of selection by which a society finds its leaders, entrepreneurs, administrators and technicians and improves their quality. " 14 हे पुस्तक 1964 साली प्रसिद्ध झाले. गेल्या 25 वर्षांचे अवलोकन केले तर आपणाला काय दिसते? केरळ राज्य आणि जोजारचा श्रीलंका देश हे जसे शिक्षणासाठी प्रसिद्ध आहेत तसेच एकामागून एक कोसळणाऱ्या सरकाराविषयीही आहेत. उत्तरोत्तर लाटेप्रमाणे वहात जाऊन मत देण्याची प्रवृत्ती तिथे वाढत आहे तशीच भारतात आणि प्रगत देशातही. तेव्हा शिक्षण आणि मुजाण लोकशाही यांचा काही संबंध आहे की नाही? आणि असेल तर शिक्षणाची सोय फलनिष्पत्ती ठर-विताना तो लक्षात घ्यावयाचा कौ नाही? लक्षात घ्यावयाचा असेल तर या कर्तव्यात शिक्षणव्यवस्था अयशस्वी ठरली असेल तर नफ्यातोड्याच्या गणिताने किफायतशीर ठरलेल्या निकालातून या अपयशाची वजावट कशी करावयाची असा एक गूढ तांत्रिक प्रश्न उभा राहतो.

फिलिप्स यांचे जे अवतरण उद्धृत केले आहे ते दोन कारणांनी. पहिले असे की, 'पुढारी' म्हटले म्हणजे 'राजकीय नेता' असे सरसकट आपण मानतो. तथापि अलीकडे या शब्दाची व्याप्ती बरीच वाढली आहे. राजकीय पुढारी, मंत्री, लोकप्रतिनिधी, सरकारी-बिनसरकारी पदाधिकारी, तंत्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ या सर्वांचा समावेश व निर्देश या शब्दाने होतो. या सर्वांची योग्य निवड करण्याचे व त्यांच्यात सतत सुधारणा करण्याचे कार्य शिक्षणावर सोपवले आहे. कारण, 'व्यक्तिविकास' हे एक शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट मानले गेले आहे. अगदी सुरुवातीच्या काळात हे कार्य इंग्लंडमध्ये 'पब्लिक स्कूल' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शाळांनी केले. पुढे 1904 साली 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'चे कायम सचिव सर रॉबर्ट मोरान्ट यांनी एक मार्गदर्शक तत्त्व सर्व शाळांना लागू करणारे पत्रक काढले. ते म्हणजे **The purpose of the Public Elementary Schools is to form and strengthen the character and to develop the intelligence of the children entrusted to it** 15 या पत्रकाला कित्येक दशके उलटून गेली तरी 'व्यक्तिविकास' हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे कार्य आहे

असा समज अजूनही रूढ आहे.

आपण आपल्या आजच्या पुढारी वर्गाकडे पाहिले आणि त्यांची वर्तमानपत्रातून वेणारी वक्तव्ये, वर्तनाच्या बातम्या वाचल्या म्हणजे 'व्यक्तिविकास' ही शब्दपंक्ती आपल्या शिक्षण संस्थांनी व्यापक अर्थाने घेतली असावी असे वाटते. संकुचितपणा, अदूरदर्शीपणा, क्षुल्लक स्वार्थ, इतकेच काय, पण 'व्यर्थ परार्थ हानी' करण्याची वृत्ती हेही व्यक्तिविशेष मनुष्यमात्रात असतात आणि हे व्यक्तिविशेष वाढविण्यावर आपल्या शिक्षण संस्थांनी भर तर दिलेला नाही ना, असा भ्रम पडतो. तो खोटा ठरला तर माझ्याहून अधिक आतंढ वाटणारी व्यक्ती आपणाला आढळणार नाही.

'ज्ञानवृद्धी' हे शिक्षणाचे आणखी एक उद्दिष्ट. नवीन नवीन शोध लागणे, नवविचारप्रणाली, नव-तत्त्वज्ञान जन्माला येणे यावरच सध्याची प्रगती अवलंबून असते. यासाठी लागणाऱ्या ज्ञानाचे संगोपन करणे, त्याची वृद्धी करणे आणि विचारस्वातंत्र्याची, चौकसपणाची ज्योत सतत प्रज्वलित करणे ही तर शिक्षण क्षेत्राची खास मिरासदारी. मी या क्षेत्रातच वावरतो आणि मला आलेल्या अनुभवांपैकी काही वानगीदाखल आपणाला ऐकवतो.

मी युनेस्कोत नोकरीला असताना अनेक शाळा पाहण्याचा योग आला. एक शाळा पाहत असताना मुख्याध्यापकांनी आम्हाला एका वर्गाकडे नेले. शिक्षक वाकवगार असले पाहिजेत म्हणूनच मुख्याध्यापकांनी आमचा मोर्चा तिकडे वळवला असला पाहिजे, असे आम्हाला वाटले, ते खरेच होते. शिक्षक आत्मविश्वासपूर्वक 'डायरेक्ट मेथड'ने शिकवीत होते. मुलांकडून हवी ती उत्तरे काढून घेत होते. तास संपल्यावर ते आमच्याबरोबर बाहेर पडले आणि आमच्या संभाषणात सामील झाले. तेव्हा माझ्याबरोबर असलेल्या अमेरिकेच्या तज्ज्ञांनी त्यांना विचारले, "टीचर, ज्या प्रश्नाचे उत्तर तुम्हाला माहित नाही, असा प्रश्न तुम्हाला विद्यार्थ्यांनी विचारला तर तुम्ही काय करता?" ते शिक्षक म्हणाले, "सर, असे कसे शक्य आहे? मी या मुलांपेक्षा किती तरी जास्त पाठमाळे काढलेत. खूप वाचलयं. तेव्हा माहिती नाही असा प्रश्न ही चिमुरडी पोरे विचारतील तरी कशी?"

ही झाली माध्यमिक शाळेतली गोष्ट. आता दोन नमुने महाविद्यालयातील प्राध्यापकांचे सांगतो. मी एका नातेवाईकाकडे गेली होती. तालुक्याचे ठिकाण. महा-विद्यालय बऱ्यापैकी होते. मुख्य म्हणजे महाविद्या-लयाच्या आभारातच प्राध्यापकांना राहण्यासाठी निवासस्थाने होती. रविवारी गप्पा मारताना एका शब्दाचा नेमका अर्थ काय अशी चर्चा सुरू झाली. मी म्हटले, "वाद कशाला, शब्दकोश काढून बघू या की." त्यांच्या घरी शब्दकोश नव्हता. म्हणून ते म्हणाले, "धावा, शेजारीच इंग्रजीचे प्राध्यापक राहताने. त्यांच्याकडे असलाच पाहिजे." ते गेले, पण हात हलवीत परत आले. "काय, इंग्रजीचे प्राध्यापक असून घरी शब्दकोश नाही?" मी आश्चर्याने विचारले. त्यावर माझे नातेवाईक म्हणाले, "हाच प्रश्न मी त्यांना विचारला. त्यावर त्यांनी उत्तर दिले की, 'मला ज्या शब्दाचा अर्थ माहित नाही तो मी मुळी वापरतच नाही. मग मला शब्दकोशाची गरजच काय?'"

दुसरी कथा आहे एका मुलाखतीची. अर्थ-शास्त्राच्या व्याख्यात्याची जागा भरार्यची होती. त्यासाठी अर्जदार हजार झाले होते. प्राचार्यांनी अर्ज चाळले. एका अर्जदाराला 4-5 वर्षांचा शिकवण्याचा अनुभव होता. बी. ए., एम. ए. ला पहिला वर्ग होता म्हणून प्रथम त्याला बोलावले. नमस्कार चमत्कार झाल्यावर 'आपणाला विशेष आवड कशात आहे?' असे मी विचारले. त्याने Economic Theory असे सांगितल्यावर मी त्यांना सहज विचारले, 'Theory of Value शिकवायला सुरुवात करण्यापूर्वी तुम्ही कोणती पुस्तके वाचता?' तो गृहस्थ म्हणाला, "प्राध्यापकांनी आम्हाला टिपणे दिली होती. त्यांच्या जोरावर मी बी. ए. ला पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झालो. मी ती टिपणे जपून ठेवली आहेत. तीच मी माझ्या विद्यार्थ्यांना लिहून देतो. माझ्या वर्गाचे निकाल चांगले लागतात."

आता याच्या वरच्या स्तरावरची गोष्ट सांगतो. सध्या भारतात संशोधनाला वाहिलेल्या राष्ट्रीय स्तरा-वरच्या संस्था पुष्कळ आहेत. या संस्थांतून थोडेसे अध्यापन, थोडासा सल्ला व्यवसाय आणि मुख्यतः संशो-धन असे विविध कार्यक्रम चालतात. अशाच एका संस्थेच्या संचालकांनी मला एकदा सांगितले, "इथल्या प्राध्यापकांना स्वतःच्या विषयावरचे एखादे 6 री शैक्षणिक

नियतकालिक वर्गणी भरून घेता यावे म्हणून मी 500 रुपयांचे अनुदान देऊ केले. 30 प्राध्यापकांपैकी फक्त एकाने हे अनुदान घेण्याची इच्छा दर्शविली; त्याला TIME नियतकालिकाची वर्गणी भरा-वयाची होती, त्यासाठी हे अनुदान वापरता येईल का, अशी विचारणा त्याने केली होती!"

असे किती तरी किस्से सांगता येतील. ते एकांगी आहेत, हे उघडच आहे. ते प्रातिनिधिक स्वरूपाचे आहेत असेही मी मानत नाही. याला कारणे दोन. एक असे की, ते प्रातिनिधिक आहेत असे म्हणायला माझ्याजवळ कोणताही सबळ पुरावा नाही. दुसरे कारण असे की, 'आमच्या वेळेला विद्वान प्राध्यापक असायचे, आता नुसती बजबजपुरी माजली आहे' असे वाटायला लागण्याइतका म्हातारा मी अजून झालेलो नाही. पण एक गोष्ट खरी. असे अनुभव वाटायला येतात तेव्हा मनात मी अगदी अस्वस्थ होतो. आपण शिक्षणावर एवढा पैसा खर्च करतो तो सत्कार्यां लागतो का, की व्यर्थ खर्च होत आहे, असा प्रश्न मला सततानेच असतो. या प्रश्नाचे उत्तर व्यापक स्वरूपाच्या संशोधनानेच मिळू शकेल. असा व्यापक संशोधन प्रकल्प सरकार किंवा एखादी सधन संस्था हाती घेईल तो सुदृढ; तो लवकर उजाडो!

संदर्भ टीपा

1. Azad, J. L., EDUCATIONAL FINANCE IN INDIA, The Indian Journal of Public Administration, July-September 1986.
2. पेडगावकर श्रीराम, शिक्षणाचा खाजगी खर्च, अर्थसंवाद, जानेवारी-मार्च 1989.
3. EDUCATION IN INDIA Vol. II, 1979-80, Department of Education, Government of India, New Delhi, 1987.
4. भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या Report on Currency and Finance या वार्षिकाच्या विविध अहवालांतून हे आकडे घेतले आहेत. ही आकडेवारी देताना बँकेने 'education, art and culture, scientific services and research' असा मथळा वापरला आहे. शिक्षणाचा भाग फार मोठा असला तरी सांगितलेल्या आकडेवारेवढा नाही.
5. युनेस्को, Statistical Year Book, 1988.

6. WORLD DEVELOPMENT REPORT, 1989, The World Bank, Oxford University Press, 1989.
7. Azad, J. L., पूर्वोक्त.
8. Denisson, Edward F., MEASURING THE CONTRIBUTION OF EDUCATION TO ECONOMIC GROWTH in 'The Residual Factor and Economic Growth', O. E. C. D., Paris.
9. Denisson, Edward F., THE SOURCES OF ECONOMIC GROWTH IN THE UNITED STATES, Committee for Economic Development, 1962, p. 269.
10. CHALLENGE OF EDUCATION : A POLICY PERSPECTIVE, Ministry of Education, Government of India, 1985, p. 28.
11. सालेय शिक्षण सुधार समिती अहवाल, शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, 1984 परिशिष्ट 9, पृ. 97.
12. STATISTICAL OUTLINE OF INDIA, 1986-87, Tata Services Limited, Department of Economics and Statistics.
13. SOCIAL FORCES INFLUENCING AMERICAN EDUCATION, National Society for the Study of Education, p. 46-88.
14. Phillips, H. M., "EDUCATION AND DEVELOPMENT" in ECONOMIC AND SOCIAL ASPECTS OF EDUCATIONAL PLANNING, UNESCO, p. 19.
15. Lester Smith, W. O., EDUCATION, Pelican Original, 1969, p. 25.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

परिषदेचे सभासद व हितचिंतक याना आवाहन

"अर्थसंवाद" या नियतकालिकावरील व कार्यालयीन खर्च गेली काही वर्षे सातत्याने वाढत असल्यामुळे व परिषदेला मिळणाऱ्या अनुदानात कोणतीही वाढ नसल्यामुळे परिषदेला दरवर्षी अधिकाधिक तूट येत आहे, ही तूट भरून काढण्यासाठी वर्गणीचे दर सुधारणे, जाहिराती मिळविणे इत्यादी निर्णय परिषदेच्या कार्यकारी मंडळाने घेतले आहेत, त्याचबरोबर मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या नावे एक स्वतंत्र कायम निधी उभारावा असेही ठरले आहे. या कायम निधीसाठी सभासदांकडून व परिषदेच्या हितचिंतकांकडून देणग्या / अनुदाने मिळावीत असेही वार्षिक साधारण सभेत ठरविण्यात आले आहे. परिषदेच्या आजीव सभासदत्वाची एकरकमी वर्गणी रु. 400 करण्यात आली असल्यामुळे यापूर्वीच आजीव सदस्यत्व घेतलेल्या व्यक्ती आपण होऊन रु. 150 इतकी देणगी या कायम निधीसाठी देतील अशी अपेक्षा आहे. 'अर्थसंवाद' चे वाचक, परिषदेचे साधारण सभासद व अन्य हितचिंतकही या निधीसाठी स्वयंस्फूर्तपणे, यथाशक्ती आपले आर्थिक साहाय्य देतील व परिषदेला आर्थिक स्थैर्य मिळवून देतील असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

या कामी निधीसाठी पाठवावयाचे बँक ड्राफ्ट्स, चेक्स, मनिऑर्डर्स इत्यादी "मराठी अर्थशास्त्र परिषद" या नावाने काढावेत व ते घुळे कार्यालयीन पत्त्यावर पाठवावेत.

देणगीदारांची नावे वेळोवेळी "अर्थसंवाद" च्या अंकात दिली जातील.

व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह-सजिनदार

खाजगीकरण, मालकी आणि विकास

शि. ना. माने *

समस्येची उत्पत्ती

सातत्याने तोंट्यात घेणाऱ्या, विस्तारणाऱ्या व महाकाय सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा स्वयंनिर्वाही (viable) पर्याय म्हणून सर्वसाधारणपणे सामाजिक वैज्ञानिक व विशेषतः अर्थशास्त्रज्ञ ग्रेलच्या ' (grail) शोधत होते. त्यांच्यापैकी काहींचा असा दावा आहे, की प्रदीर्घ प्रयत्नांती त्यांना तसा एक पर्याय सापडला आहे; आणि तो म्हणजे खाजगीकरण (privatisation).

1960-1980 हा काळ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाविषयीच्या संस्कारित किंवा चुकव्या वेडेपणाने (fin-de-siecle madness) प्रभावित झाला होता. त्या वेडेपणाच्या प्रभावाने 1980-89 या दशकाच्या उत्तरार्धात खाजगीकरणाच्या नवीन सिद्धान्ताचा मार्ग सुकर होत गेला. खाजगीकरणाच्या समर्थकांचे असे आग्रही प्रतिपादन आहे की, खाजगीकरणामुळे उत्पादनसंस्था अधिक उत्पादक व कार्यक्षम ठरतात. उलट, खाजगीकरणाच्या विरोधकांचा असा दावा आहे की, मालकीपेक्षा स्पर्धा अधिक महत्त्वाची असते. म्हणजे सार्वजनिक उपक्रमांच्या मालकीचे हस्तांतरण न करता त्यांच्यात संरचनात्मक, संघटनात्मक व व्यवस्थापकीय इष्ट ते बदल करून ते खाजगी उपक्रमाइतकेच उत्पादक व कार्यक्षम बनू शकतात. अशा परिस्थितीत खाजगीकरण विकासप्रेरक ठरेल ? किंवा तो विकासाचा केवळ एक आवेग (impulse) असेल ? या व अशाच अन्य काही प्रश्नांची उत्तरे बोधण्यासाठी अधिक विरल (thinner) भांडवल बाजार व अधिक घनघोर (thicker) सरकारे² या समस्यांनी युक्त भारतासारख्या विकसनशील देशात खाजगीकरण कितपत अन्वर्थक ठरते याचा तपास करणे हे प्रस्तुत लेखाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. ('घनघोर सरकारे' च्या या लेखाच्या संदर्भातील विशिष्ट अर्थाचे स्पष्टीकरण लेखात योग्य त्या ठिकाणी पुढे आले आहे).

* उपप्राचार्य, धर्मजयराव गाडगीळ
वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

एप्रिल-जून, 1990 खं. 14, अंक 1

सुरुवातीला एक प्रयोगशाळेत उदाहरण म्हणून 1951-52 नंतर भारतात सार्वजनिक उपक्रमांचा विस्तार कसा होत गेला याचा संक्षेपात निर्देश करून त्यासाठी तक्ता 1 चांगलाच मार्गदर्शक ठरतो.

तक्ता 1

माचंभ्या अखेरीस केंद्रीय सार्वजनिक उपक्रमात गुंतविलेले एकूण भांडवल

वर्ष	रु. (कोटीत)
1951	29
1956	81
1961	953
1966	2,415
1969	3,902
1974	6,237
1978	12,130
1979	13,969
1980	16,182
1981	24,814
1982	29,180
1984	35,411
1986	59,931
1987	61,603

टीका : "पब्लिक एन्टरप्राइजेस ब्यूरोच्या व्याख्येनुसार भांडवलात स्थिर मत्ता अधिक खेळते भांडवल यांचा समावेश होतो आणि इकॉनॉमिक टाइम्स रिसर्च ब्यूरोची अधिक व्यापक व स्वीकारणीय व्याख्या विचारात घेतल्यास, एकूण भांडवलाचे प्रमाण बरेच वाढल्याचे दिसते. त्या व्याख्येनुसार एकूण उपयोजित भांडवलात पुढील गोष्टींचा समावेश होतो : "नवत वित्तीय मत्तांची बेरीज, मालसाठे, गुंतवणुका, कर्जे व अग्रिमे (यात कराच्या अग्रिम भरण्याचा समावेश नसतो), किरकोळ ऋणको, रोकड व बँकेतील शिल्लक आणि अन्य चालू मत्ता."

आधार : (अ) 'ब्यूरो ऑफ पब्लिक एन्टरप्राइजेस'चे वार्षिक अहवाल : 1981-82, 1982-83, व 1983-84.

(ब) कॉर्पोरेट सेक्टर इन इंडिया (संपा.) एझकील हन्नन, विकास पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि., 1984.

(क) 'पब्लिक सेक्टर एन्टरप्राइजेस', सुरेश कुमार (अतिरिक्त सचिव बी. पी. इ.), द इकॉनॉमिक टाइम्स, 23 जानेवारी 1989.

अलिकडील काळात जवळजवळ सर्वच विकसनशील देशात सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचा राज-कोषीय व्यवहारात लक्षणीय हिस्सा असतो. भारतापुरते बोलायचे झाल्यास, पाठीमागील 35 वर्षात केंद्राच्या सार्वजनिक उपक्रमातील एकूण उपयोजित भांडवलात आकस्मिक व ढळढळीत विस्तार झाला. विशेषतः 1980-89 या दशकात प्रमुख तीन मार्गांनी (अंदाजपत्रकीय सहाय्य, अंतर्गत संसाधने, व अंदाजपत्रकबाह्य संसाधने) झालेला विस्तार पाहिल्यानंतर तो चिंताजनक असल्याचे स्पष्ट दिसते. अलिकडील एका अभ्यासात³ स्पष्ट केल्याप्रमाणे अंदाजपत्रकीय सहाय्याचा तालनिक हिस्सा सर्वाधिक आहे. केंद्रीय उपक्रमातील नियोजित गुंतवणूक व अंतर्गत संसाधने यांच्यातील तफावतीतून निर्माण होणारी तूट 1984-85 मध्ये 60.7 टक्के होती; 1987-88 मध्ये ती 68.1 टक्क्यापर्यंत वाढली. दुसऱ्या बाबदात, त्याच काळात नियोजित गुंतवणुकीतील अंतर्गत संसाधनांचा हिस्सा 39.3 टक्क्यावरून 31.9 टक्क्यापर्यंत घटला. कमी-जास्त प्रमाणात हीच प्रवृत्ती दुसऱ्या विकसनशील देशातही दिसते; आणि केवळ सार्वजनिक उपक्रमांच्या कामगिरीच्या दृष्टिकोनातून नव्हे, तर देशांच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातूनही, ही परिस्थिती भयावह आहे. तिचे अधिक मार्मिक स्पष्टीकरण करताना बुकनान व वॅनर त्यांच्या डेमॉन्स्ट्री इन डेफिसिट (1977) या ग्रंथात म्हणतात त्याप्रमाणे राजकारणी त्यांचा जम बसविण्यासाठी अधिक डोईजड अंदाजपत्रके व अधिक गाढ (deeper) अंदाजपत्रकीय तूट अधिक पसंत करतात. हा निष्कर्ष डोळ्यात अंजन घालणारा असून तो भारतीय परिस्थितीला लागू पडतो.

पाठीमागील दशकातील केंद्राच्या अंदाजपत्रकीय तुटीवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास, ती तूट सातत्याने व प्रचंड

अर्थसंवाद

प्रमाणात वाढल्याचे स्पष्ट होते. 1979-80 मध्ये ती रु. 279 कोटी होती; 1989-90 मध्ये ती रु. 7,337 पर्यंत (अंदाजपत्रकातील अंदाज) वाढली. ही वाढ वार्षिक सरासरी 35 टक्के इतकी आहे. म्हणजे महसुली तुटीने भाडवली वाढवा गिळून टाकला. ही प्रवृत्ती अनी पुढे चालू राहिली, आणि ती चिरस्थायी (persistent) ठरेल, असे मानण्यास भरपूर अवसर आहे; तर अंदाजपत्रकाने निर्माण केलेला तुटीचा फुगवटा अंदाजपत्रकाच्या आवाक्यात राहणार नाही. आणि लवकरच अंदाजपत्रकाचे अपत्य म्हणून जन्माला येणारी ही राक्षसकाय तूट मेरी डब्ल्यू. शेर्ली यांच्या कॅम्ब्रिज प्रमाणे तिच्या निर्मात्याचाच (अंदाजपत्रकाचा) घात करील. अशा प्रकारच्या चिंताजनक व भयसूचक द्वितीय संकटात सापडलेले केंद्र सरकार, मृदू विकल्प म्हणून विपर्यस्त (pervasive) प्रवृद्धित किमतीचा वारंवार आसरा करते. या प्रवृद्धित किमती अर्थ-व्ययस्थेत विरूपणे (distortions) निर्माण करतात, आणि त्यांच्यामुळे निर्यात-वृद्धीत घसरण अटळ ठरून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया मंदावते. प्रत्यक्षात 1980-90 या दशकात तसा अनुभव आला. जागतिक बँकेच्या वार्षिक अहवालात (1983) 31 देशातील किमत-विरूपण व आर्थिक विकास यांच्यातील नाते-संबंधाचा अभ्यास करण्यात आला. "ती असे दाखवितो की, 1970-79 मध्ये अधिक वरील पातळीवरील शासन-उत्प्रेरित (government - induced) विरूपणांनी युक्त देशांचा अधिक मंद गतीने विकास झाला." 4 आणि अभ्यासण्यात आलेल्या 31 देशांपैकी भारत हा एक देश आहे. किमत-विरूपण व आर्थिक विकास यांच्यातील अशा व्यस्त नातेसंबंधावर परत अधिक जोर देऊन 1987 मधील जागतिक विकास अहवाल पुढीलप्रमाणे प्रतिपादन करतो : "ते (किमत-नियंत्रणे/किमत-विरूपणे) पुरवठ्याला अटकाव करतात, द्विदल बाजाराच्या वाढीस उत्तेजन देतात, परि-व्यय-संबंधांचा विपर्यास करतात, जास्त प्रशासकीय परिव्यय ओढवून घेतात व कायमचे प्रस्थापित हितसंबंध निर्माण करतात." 5

खाजगीकरण म्हणजे काय ?

खाजगीकरण किंवा लौकिक अर्थाने संबोधण्यात येणारे अधिकारहरण (divestiture) हा एक नवीन

एप्रिल-जून, 1990 खं. 14, अंक 1

व प्रस्थापित होऊ पाहणारा असा सिद्धान्त आहे. वेब्सटर यांच्या कॉलेजिएट शब्दकोशाच्या 1983 च्या आवृत्तीत त्या शब्दाचा प्रथम समावेश करण्यात आला. जागतिक विकास अहवालात (1987) खाजगी-करणाचे देण्यात आलेले विविध अर्थ पुढीलप्रमाणे आहेत :

- (अ) "परिसमापन- जे औपचारिक किंवा अनौपचारिक असू शकते. औपचारिक परि-समापनात उपक्रमाच्या बंदीचा (closure) व त्याच्या सत्तांच्या विक्रीचा समावेश होतो. अनौपचारिक परिसमापनात उत्पादन संस्था तिचे काही किंवा सर्व व्यवहार निलंबित झाले असले तरी ती तिचे कायदे-शीर स्थान टिकवून ठेवते."
- (ब) "खाजगी क्षेत्रात सत्तांची विक्री करून मालकीचे खाजगीकरण करणे."
- (क) "घाटेपट्टा व व्यवस्थापन कंत्राटांचा वापर करून व्यवस्थापनाचे खाजगीकरण करणे." 6

खाजगीकरणाची ही यादी परिपूर्ण किंवा समावेशक मानण्याचे कारण नाही. ती तशी असू शकत नाही. कारण खाजगीकरणाची संकल्पना वाटते तितकी सरळ व सोपी नाही. ती विविध पैलूंनी बनली आहे. म्हणूनच "कारखान्यांचे किंवा सार्वजनिक सेवांचे खाजगी क्षेत्रात रुपान्तरण करण्याच्या गोष्टीपेक्षा खाजगीकरण काही अधिक असते." 7 वस्तुतः खाजगीकरणाची संकल्पना इतकी व्यापक आहे की, जिच्यामध्ये विनियंत्रण, पुनर्नियंत्रण (reregulation), किमत नियंत्रणे, किमत-विरूपणे व अतिरिक्त शासन या अडथळ्यांपासून बाजारांची मुक्तता करणे आणि भागांचे लोकांकडे किंवा कर्मचारी वर्गाकडे हस्तांतरण करणे, इत्यादि बाबींचा समावेश होतो. खाजगीकरणाचे हे विविध पैलू ध्यानात घेऊनच प्रस्तुत लेखात उपरोक्त (ब) मधील खाजगीकरणाचा प्रामुख्याने विचार करण्याचे योजले आहे.

सैद्धान्तिक सोपान

सर्वसाधारणपणे सार्वजनिक उपक्रमांचे काम

असमाधानकारक व निराशाजनक असल्याचा सार्वजनिक समज 1980 पर्यंत दृढ झाला. आणि त्याची दृष्ट्यात येणारी काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे होती :

- (अ) तौलनिक दृष्टिकोनातून जास्त असणारी त्यांची मांडवळ-धनता.
- (ब) खालच्या पातळीवरील क्षमतेचा वापर.
- (क) अतिरिक्त मालसाठे.
- (ड) अत्याधिक कर्मचारी भरती.
- (इ) किंमत-विरूपण किंवा विपर्यस्त प्रबंधित किंमत धोरण.

नक्त परिणाम ? समन्यायाच्या (equity) तत्वाच्या सोयीस्कर किंवा मतलबी हेतूपोटी आर्थिक कार्यक्षमता व व्यापारविषयक स्वयंनिर्वाहता यांची उपेक्षा झाली. होवळमानाने या पार्श्वभूमीवर 1980 पासून खाजगीकरणाने सैद्धान्तिक विश्लेषण करण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. त्याचे फलित म्हणजे असंस्कारित किंवा वात्यावस्थेतील (crude) मालमत्ता हक्क सिद्धान्त. या सिद्धान्ताचे असे प्रतिपादन आहे की, खाजगी उपक्रम अधिक कार्यक्षम व उत्पादक असतात. आणि ते तसे का असतात याविषयीचा सिद्धान्ताची मांडणी करणारांचा असा युक्तिवाद आहे की, खाजगी मालकी, आर्थिक प्रोत्साहने आणि परिव्यय-प्रभावी (cost-effective) आर्थिक परिणाम दायित्वांचे (liabilities) उत्पादक व स्वयंपोषणक्षम मत्तात रूपान्तरण घडवून आणतात. या युक्तिवादाला पुष्टी म्हणून सिद्धान्ताच्या समर्थकांनी काही अनुभवनिष्ठ पुरावे दिले आहेत. या ठिकाणी त्यापैकी काही पुराव्यांचा संक्षेपात निर्देश करणे आवश्यक ठरते.

- (अ) "अमेरिकेतील अभ्यास असे दाखवितात की, सार्वजनिक उपक्रमापेक्षा खाजगी उपक्रमाकडून अधिक अल्प खर्चात प्रशासकीय कार्ये पार पाडली जातात. उदाहरणार्थ, प्राप्य (युक्ति) हिशेबांची देखभाल करण्यासाठी व त्यानुसार काम करण्यासाठी येणारा खाजगी उत्पादन संस्थांचा खर्च संघीय सरकारला येणाऱ्या तौलनिक खर्चापेक्षा 60 टक्क्याने अल्प असतो. परिणामतः बुडित कर्जाची रक्कम 600 डॉलर होते त्यावेळी संघीय सरकार ती निलंबित (write off) करते.

खाजगी उत्पादन संस्थांच्या बाबतीत तो आकडा 25 डॉलर असतो."

- (ब) "ऑस्ट्रेलियातील सर्वाधिक मोठी सरकारी बँक, एक मोठी खाजगी बँक व छोटीखाजगी बँका यांच्या संबंधातील माहिती असे दाखविते की, 1962-72 या काळात खाजगी बँकापेक्षा सार्वजनिक बँकेची मत्ता, ठेवी, मांडवळ व परिव्यय यांच्याशी असणारी नफ्याची गुणोत्तरे अधिक अल्प होती."

- (क) "अमेरिकेतील सार्वजनिक मालकीखालील 99 जलविद्युत संयंत्रे व खाजगी मालकीखालील 47 संयंत्रे यांची तुलना असे दाखविते की, सरासरी प्रत्येक किलो वॉट - तासामागे खाजगी संयंत्रापेक्षा सार्वजनिक संयंत्रांना येणारा परिव्यय 21 टक्के जास्त होता."

- (ड) "अमेरिकेत अमेरिका डाक सेवेमार्फत व खाजगी वाहकांच्यामार्फत पार्सलांचे वितरण होते. एक जास्तीत जास्त मोठा वितरक अमेरिका डाक सेवेपेक्षा दुप्पट पार्सले हाताळतो, त्याची प्रचुल्के (tariffs) अल्प असतात, त्याचे वितरण अधिक वेगवान असते व त्याचा नुकसानीचा (damage) दर अल्प असतो."

- (इ) "अमेरिकेतील 24 खाजगी व 88 सार्वजनिक जलनिमिती करणाऱ्या उपक्रमांच्या नमुना (sample) संबंधातील माहितीनुसार जलनिमिती परिव्यय प्रतिमासान तयार करण्यात आले . . . ज्यावेळी पाण्याचे उत्पादन खाजगीरीत्या होते, त्यावेळी 1.000 गॅलन पाणी उत्पादन होताना येणारा प्रचालन (operating) परिव्यय सार्वजनिकरीत्या पाण्याचे उत्पादन होत असतानाच्या परिव्ययापेक्षा सरासरी 25 टक्के अल्प असतो."

सिद्धान्तावरील दोन प्रकारच्या मर्यादा जाणवल्याः शिवाय राहात नाहीत. एक, सिद्धान्तात नोंदलेले अनुभवनिष्ठ पुरावे व त्याचे प्रतिपादन पाहिल्यानंतर तवीन तथ्याच्या आविष्काराऐवजी परिचित सत्याचा (truism) प्रत्यय येतो. सिद्धान्तातील (theory) तर्कशुद्ध व संयुक्तिक विश्लेषणाचा अभाव

जाणवतो. सिद्धान्तात नवीन तथ्यांचा जसा आविष्कार हवा, तसाच तो आविष्कार समर्पक व नेटका हवा. केवळ तथ्ये व आकडे यांची बेरीज म्हणजे सिद्धान्त नव्हे. तथ्ये व आकडे यांचा संबंध न तोडता त्यांच्या पालिकडील अनुसन्धानास उपयुक्त ठरणारे समान्वेषण म्हणजे सिद्धान्त. म्हणून परिचित सत्याच्या पलीकडे जाऊ न शकणारे विवेचन निव्वळ गद्यात्मक (prosaic) वाटते. दुसरी मर्यादा अशी की नोंदलेले सर्व पुरावे विकसित देशातील आहेत. विकसनशील देशांना ते जसेच्या तसे लागू पडत नाहीत.

प्रत्येकजण जाणतो की, खाजगी उपक्रम जास्त कार्यक्षम व उत्पादक असतात. परंतु (i) ते जास्त कार्य-क्षम व उत्पादक का असतात ? (ii) केवळ स्पर्धात्मक परिस्थितीमुळे ते जास्त कार्यक्षम व उत्पादक असतात काय ? (iii) स्पर्धा हा केवळ खाजगी उपक्रमांचाच अपवर्जक (exclusive) हक्क असतो काय ? (iv) खाजगी उपक्रमांपेक्षा जास्त कार्यक्षम व उत्पादक नसले, तरी त्यांच्याइतकेच कार्यक्षम व उत्पादक सार्वजनिक उपक्रम अस्तित्वात नाहीत काय ? असे काही महत्वाचे प्रश्न खाजगीकरणाच्या सिद्धान्तात अनुत्तरित राहातात. अशाच काही प्रश्नांकडे आता आपण वळू.

मालकी स्पर्धेपेक्षा अधिक महत्वाची आहे काय ?

अगदी सुरुवातीला आपण पाहिले की, पैजेचा एक घोडा म्हणून मान्यता पावलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांचे स्वरूप आस्तेकदम पालटत गेले. त्याचे मूलभूत कारण म्हणजे सुरुवातीच्या काळात झालेला सार्वजनिक क्षेत्राचा अविचारी विस्तार. जी चूक सार्वजनिक क्षेत्राच्या विस्ताराविषयी घडली तीच खाजगीकरणाच्या आग्रहाबाबत घडू नये. खाजगीकरणाच्या सिद्धान्तात या गोष्टीचा पुरेसा विचार झाल्याचे आढळत नाही. म्हणूनच सार्वजनिक वस्तू व सेवांची तरतूद करण्याचे एक साधन म्हणून खाजगीकरणाची समस्या अधिक व्यापक व तलस्पर्शी प्रश्न उपस्थित करते. स्पर्धेचा व कार्यक्षमतेचा विकास करणे हा जर खाजगीकरणाचा मूलभूत हेतू (rationale) असेल, तर ते खाजगीकरण स्पर्धा व कार्यक्षमता यांची पुरेशी अट आहे काय ? दुसऱ्या शब्दात, मालकी स्पर्धेपेक्षा अधिक

महत्वाची आहे काय ? खाजगीकरणाचे समर्थन करणाऱ्या काही अनुभवनिष्ठ पुराव्यांचा आपण पाठीमागे निर्देश केला. त्याप्रमाणेच स्पर्धेचे वाजवी प्रमाण धारण करून सार्वजनिक उपक्रमही खाजगी उपक्रमाच्या बरोबरीने कार्यक्षम व उत्पादक असू शकतात, हे सप्रमाण सिद्ध करणारे काही अनुभवनिष्ठ पुरावेदेखील उपलब्ध आहेत. अशा पुराव्यांपैकी भारतातील व मलेशियातील प्रत्येकी एका सार्वजनिक उपक्रमाचा येथे उल्लेख करणे आवश्यक ठरते.

सुरुवातीला भारतातीलच परंतु तोट्यात चालणाऱ्या एका सार्वजनिक उपक्रमांतर्गत महामंडळाचा उल्लेख केला आहे. हेतू हा की, एकाच प्रकारच्या मालकीखालील एका उपक्रमाला तोटा का सहन करावा लागतो व दुसरा नफा का मिळवतो हे अधिक प्रकषाने स्पष्ट व्हावे.

(1) “ कलकत्ता राज्य परिवहन महामंडळाकडे 1,100 बसगाड्यांचा ताफा असून, प्रामुख्याने दुष्टी व देखभाल आणि प्रसंगी चालकांच्या अभावी त्यांपैकी सामान्यपणे 700 पेक्षा कमी बसगाड्या धावतात. त्या महामंडळाचे प्रत्येक धावणाऱ्या गाडीमागे असणारे कर्मचारी वर्गाचे गुणोत्तर 20.7 इतके मोठे आहे. महामंडळ त्याच्या महसुलाच्या अंदाजित 15 टक्के इतक्या भाडे-बुडवेगिरीने पीडित आहे. त्याचा एकत्रित परिणाम म्हणून अपुरे भाडे व भाडे बुडवेगिरीने युक्त अल्प उत्पादकता प्रत्येक महिन्याला जवळ जवळ एक दशलक्ष इतके अर्थसहाय्य (subsidy) ओढवून घेते.”

(2) “ दहा लक्ष लोकवस्तीच्या कोईमत्तूर शहरातील चेरन परिवहन महामंडळ तामीळनाडू राज्यातील 14 सार्वजनिक मालकीच्या बस महामंडळांपैकी एक आहे. सर्व 14 महामंडळे वित्तीय दृष्टिकोनातून स्वयंनिर्वाही व कार्यक्षम आहेत. चेरन या महामंडळाला अपवर्जक परवाना नसून ते खाजगी बसगाड्यांची प्रत्यक्ष

स्पर्धा करून कार्य करते. महामंडळाचे कामकाज वरील पातळीवर कार्यदक्षतेने चालते. बसगाड्यांच्या ताफ्यांपैकी 95 टक्क्यांपेक्षा अधिक गाड्या नियमितपणे सेवेत असतात व प्रत्येक धावणाऱ्या गाडी-मार्गाला वगैरे 7.3 इतके गुणोत्तर हे सार्वजनिक महामंडळाच्या तुलनेने अल्प आहे. भाड्यांचे दर अल्प असूनही (0.04 डॉलर पाच किलोमीटर ट्रिपसाठी) महामंडळाला नफा (7,50,000 डॉलर 1984-85 या आर्थिक वर्षात) मिळविणे शक्य असते. आणि या नफ्यामुळे मागणीच्या प्रमाणात त्याच्या बसगाड्यांच्या ताफ्यात वाढ करणे शक्य होते. या महामंडळाच्या यशाचे बरेच श्रेय त्याचे गतिशील व जबाबदार नेतृत्व आणि पुरेशा प्रमाणा-वरील व योग्य वेळी करावयाच्या भाड्यांतील सुधारणांसाठी राज्य सरकार-कडून मिळणाऱ्या सुसंगत पाठिंब्याला सायला हवे."

- 3) " मलेशियाचे नॅशनल इलेक्ट्रिसिटी बोर्ड हे राज्याच्या मालकीच्या उपक्रमाचे असे एक उदाहरण आहे की, जे मुस्थितीत चालते व वित्तीय दृष्टिकोनातून निरोगी असते. समुचित किंमत धोरण, गुंतवणूक नियोजन, वित्तीय अनुशासन व पुरेशी स्वायत्तता यांच्यामुळे त्या मंडळाने कर्जाची फेड करण्यातील अडचणी व इतर अनेक देशात दिसून येणारे व्यापारी सार्वजनिक उपक्रमांचे सरकारी अंदाज-पत्रकावरील अवलंबित्व टाळले आहे. . . . बोर्डोपुढे प्राप्य हिशोबाचा (थकित बाकीचा) प्रश्नच नाही. त्याच्या गुंत-वणुकीस वित्तपुरवठा करण्यासाठी स्वयं-निर्मित जास्तीत जास्त नगदी रकमेचा वापर करून बळकट भांडवलाचा पाया जोपासणे व त्याच्या गुंतवणुकीच्या 50 टक्के गुंतवणुकीस स्वतःच्या संसाधनांमधील वित्तपुरवठा करणे मंडळाने शक्य करून

दाखविले आहे. मलेशियाचे सरकार प्रशुल्कातील बदलांचा व (सार्वजनिक) उपयोगितेच्या कामाचा आढावा घेते; परंतु ते गुंतवणूकविषयक निर्णयांच्या संबंधातील नित्यनैमित्तिक बाबीत हस्तक्षेप करत नाही." ¹⁰

पाठीमागे खाजगीकरणाच्या समर्थकांची आपण नोंदलेली सर्व उदाहरणे विकसित देशातील होती. विरल भांडवल बाजार व घनघोर सरकारे यांनी युक्त विकसनशील देशांना ती जशीच्या तशी लागू पडत नाहीत. त्याचा परिणाम म्हणून, ती सरकारे ' चांगल्या धोरण विश्लेषणाचे (तितक्याच) चांगल्या धोरण-निर्मितीत स्थानंतरण करण्यास ' ¹¹ राजी नसतात. त्या भूमिकेतूनच भारत व मलेशियातील उदाहरणे खाजगीकरणाच्या समर्थकांना चांगलीच मार्गदर्शक ठरू शकतील. दुसऱ्या शब्दात, मालकी तत्त्वापासून स्वतंत्र असलेली स्पर्धात्मक परिस्थिती अपव्यय कमी करून परिव्यय-प्रभावी परिणामांही हमी देण्यात चांगलीच फलदायी ठरते. परंतु येथे आणखी एक नवीन प्रश्न उपस्थित होतो. तो म्हणजे, विशेषतः मोठ्या प्रमाणावरील वर्तमान विषम उत्पन्न निर्मि-तीच्या व संपत्ती वितरणाच्या आवेगानी युक्त विकसन-शील देशात स्पर्धा स्वतः आर्थिक कार्यदक्षतेची पुरेशी व कायमची हमी देऊ शकते काय ?

भारतातील व मलेशियातील उदाहरणांच्या आधारे आपणास निर्णायक पुरावे देता आले नाहीत तरी पुढील दोन अनुमाने काढता येतात : (अ) " विशेषतः स्पर्धा ज्यावेळी सरकारच्या राजकोशीय उधळ-माधळीचे (profligacy) पहिले भक्ष्य ठरते, त्यावेळी सार्वजनिक हेतू व व्यापारविषयक स्वयं-निर्वाहता यांच्यात अखेरीस विसंवाद निर्माण होतो." (ब) समुचित किंमत गुंतवणूक व वित्तविषयक धोरणांच्या माध्यमातून " ज्या वेळी सरकारकडून स्पर्धेला उत्तेजन मिळते व तिचे पोषण होते त्या वेळी सार्वजनिक हेतू व्यापारविषयक स्वयंनिर्वाहतेची सुसंवादी ठरते." ¹²

या दोन अनुमानांचे निर्णायक पुराव्यात रूपा-न्तरण करण्यापूर्वी पाठीमागील जवळजवळ 50 वर्षांच्या काळात स्पर्धेचे दमन (Suppression)

व तिचे पुनरुज्जीवन (revival) यांच्या दरम्यान काय घडले, त्याचे संक्षेपात स्मरण करणे आवश्यक ठरते. विशेषतः बाजार-अपयशांविरोद्धच्या केन्सीय विस्फुटकाकडून (corrective) फ्रीडमन प्रणीत मुक्त बाजार-पुनरुज्जीवनापर्यंतच्या आणि परत पाठीमागे अर्ध्या अंतरावरील नवीन अभिमत संप्रदायाच्या ' तर्क-संगत अपेक्षा परिकल्पनेवर ' (Rational Expectations Hypothesis) किंवा ' कार्यक्षम माहिती पद्धतीवर ' (Efficient Information System) स्थिरावलेले लंबकाचे दोलन (Swing) समष्टि अर्थ-शास्त्राने पाहिले आहे. आज खुल्या बाजाराचे दैवीकरण किंवा दमन हे परवडणारे साधन राहिले नाही. केन्सीय औषधोपचार (prescription) व फ्रीडमनप्रणीत पुनरुज्जीवन या टोकाच्या दृष्टिकोनात समन्वय साधण्याची गरज निर्माण झाली. आणि ती ऐतिहासिक जबाबदारी नवीन अभिमत संप्रदायाने स्वीकारली. उदाहरणार्थ, 1929-31 च्या दरम्यान ज्या वेळी बाजार अयशस्वी ठरले, त्यावेळी केन्स यांनी अशी सूचना केली की, सरकारने हस्तक्षेप करून भावफुगवटा घावा व कामे (jobs) घ्यावीत (to swap inflation for jobs). म्हणजे कामासाठी भावफुगवटाचा विनिमय केला की रोजगारी निर्माण झाली ! परंतु विकसनशील देशात तसे घडणे नाही असा अनुभव आला. काम किंवा रोजगारीला बाजारातील विनिमय वस्तू समजून देशो-देशांच्या सरकारांनी सार्वजनिक कामे सुरू केली. नंतर लवकरच रोजगारीला विनिमय वस्तू समजणे शुद्ध भोळसटपणा तरी आहे किंवा फसवणूक तरी आहे असे स्पष्ट झाले. केन्स यांच्याशी प्रतिवाद करताना फ्रीडमन यांनी सांगितले की, वाढत जाणारी बेकारी सौम्य भावफुगवट्याला (reflation : पैशाच्या पुरवठ्यात विस्तार, व्याजदरात घट, सरकारी खर्चात वाढ व कराधानात घट करणारे समष्टि आर्थिक धोरण) अपेक्षित प्रतिसाद देऊ शकली नाही व ती देऊ शकत नाही. फ्रीडमन यांच्या दृष्टीने पुरवठ्याच्या बाजूच्या अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा तो पराभव होता. आश्चर्य म्हणजे केन्सीय औषधोपचाराचे पडसाद रोजगार निमित्तीत उमटण्याऐवजी ते मंदीयुक्त भावफुगवटाचा (stagflation : भावफुगवटाचे व बेकारीचे वाढत जाणारे प्रमाण व कुठित उत्पादन एकमेकांच्या हातात हात घालून नांदण्याची परिस्थिती) विरून गेले. अशा प्रकारच्या विसंवादी मतांच्या पार्श्वभूमीवर नवीन

अभिमत संप्रदायाने सरकारचा काहीसा घुसमटलेला कार्यभाग त्याला (सरकारला) परत मिळवून दिला. परंतु यावेळी तो तसा मिळवून देताना त्याने एक सुधारणा सुचविली, ती म्हणजे सरकारच्या कार्यभागाचे जसेच्या तसे पुनरुज्जीवन न करता त्याला कालोचित, खात्रीलायक व कार्यक्षम माहिती यंत्रणेची जोड दिली. त्या संप्रदायाची मुलभूत गृहीते पुढीलप्रमाणे आहेत : (अ) किमती नम्य असतात. (ब) बाजार स्वभावतःच साफ-स्वच्छ होण्याच्या प्रवृत्तीचे असतात. (क) व्यक्ती व उत्पादनसंस्था त्यांचे वर्तन त्यांना जास्तीत जास्त फायदेशीर ठेवतात. ही गृहीते फार साहसपूर्ण आहेत असे म्हणता येणार नाही. मात्र त्यासाठी एक अट आहे. ती म्हणजे कार्यक्षम माहिती यंत्रणा अस्तित्वात असते व सरकारचे वर्तन त्या यंत्रणेला सुसंवादी राहते. थोडक्यात, आज प्रश्न बाजारांच्या अपूर्णतांचा किंवा त्यांच्या अपयशांचा नसून तो सरकारच्या बाजाराशी सुसंवादी ठरणाऱ्या वर्तनाचा / धोरणाचा आहे. आज सरकार केन्सीय हस्तक्षेपवादी असावे किंवा ते फ्रीडमन-प्रणीत निर्हस्तक्षेपवादी असावे, असा प्रश्न नाही. पाठीमागे आपण स्पष्ट केल्याप्रमाणे ते चांगल्या धोरण-विश्लेषणाचे तितक्याच चांगल्या धोरणनिमित्तीत रूपान्तरण करणारे हवे. ' फक्त बाजार महत्त्वाचे असतात ' (markets alone matter) यापेक्षा सरकारची गुणवत्ता महत्त्वाची ठरते.

आता कार्यक्षम माहिती पद्धती म्हणजे कसली पद्धती, याचे थोडक्यात विशदीकरण करणे जरूर आहे. समजा, शेअर बाजारातील प्रत्येक व्यक्ती भागाची चालू किंमत ओळखत असली तरी त्या बाजारातील संभाव्य किंमत-वर्तणुकीची अधिक माहिती मिळविण्याची गरज व अवसर शिल्लक राहतात. एका शेअरच्या किंमतीचे हेतुपुरस्सर दमन करणे किंवा दुसऱ्या शेअरच्या किंमतीला कृत्रिम उत्तेजन देणे म्हणजे तर्कसंगत अपेक्षा परिकल्पनेचा उघड भंग करणे होय. पुरवठ्याचे दमन होत असेल तर एखादा उपभोक्ता त्याच्या पसंतीची वस्तू हातची जाऊ नये म्हणून, जरूर पडल्यास, अधिक किंमत देऊन तिची खरेदी करतो. त्याप्रमाणे 100 टक्के तथ्य सापडले नाही, तरी शेअर बाजारातील व्यक्तीला भागाच्या किंमतीची अधिक विश्वसनीय माहिती मिळविण्यासाठी अधिक त्याग (खर्च) सोसण्याची गरज

असते. तसेच किमतीला कृत्रिम उत्तेजन दिले जात असेल तर सत्तेचे साधन केवळ परजून न ठेवता त्याचा वाजवी वैधानिक वापर करण्याच्या सरकारची लोकांना गरज भासते, आणि ती गरज भागविण्यासाठी सरकारने त्याच्या समर्पक वैधानिक पाठिंब्यामार्फत प्रसामान्य (normal) आणि / किंवा आदर्शवादी (normative) बाजार-वर्तनापासूनच्या प्रत्येक विचलनास (deviation) शासन टोठावले पाहिजे. शेअर बाजारात आढळणारी अंतर्गत गोटातील व्यापारी प्रथा (insider trading practice) हा अशा विचलनाचाच एक प्रकार आहे. तो जोपर्यंत चालवून घेतला जातो, तोपर्यंत स्वतःकडील वैधानिक अधिकार वापरून त्या विचलनाला वेळीच अटकाव करण्याची वाजवी अपेक्षा पूर्ण करण्यात ते सरकार अयशस्वी ठरते असेच म्हणावे लागेल.

जोपर्यंत शेअर बाजारातील व्यवहार नियमितपणे घडतात तोपर्यंत सरकारी वैधानिक अधिकारांची आवश्यकता असत नाही. याचा अर्थ असा नव्हे की, सरकारचीच आवश्यकता असत नाही. उदाहरणार्थ, ऑटो रिक्षा स्टॅंडवर रिक्षा चालकांची किंवा पेट्रोल पंपावर पेट्रोल ग्राहकांची रांगेत उभे राहण्याची प्रवृत्ती हा एक सर्वजन संकल्पाचा किंवा समष्टि संकल्पाचा (General will) अविभाज्य भाग असतो. कारण रांगेतील प्रत्येकाची अलिखित अशी ठाम समजूत असते की, त्यातच त्यांचे परस्परहित असते. परंतु हे सर्व नेहमीच बिनतक्रार घडतेच असे नाही. मध्येच रांगेत घुसण्याचे किंवा ती तोडण्याचे प्रसंग उद्भवतात. ते तसे घडू नयेत यासाठी सरकार हवेच. यालाच बुकनान नवीन प्रकारचा सामाजिक करार (social contract) किंवा सनदशीर अराजक (constitutional anarchy) या नावाने संबोधतात. के. जे. अँरो (1951, 54), एम. कलेस्की (1977), जे. एम. बुकनान (1977) आणि त्यांच्या पंथातील अलीकडचे जास्तीत जास्त तज्ञ अर्थशास्त्रज्ञ सॅनफोर्ड ग्रॉसमन यांनी राजकोषीय धोरण व 'सार्वजनिक निवड' (Public choice) यांच्या संबंधात सरकारच्या सार्वजनिक उपक्रमांच्या व्यवस्थापनातील कार्यभागाची पुनर्मांडणी केली आहे.

वित्तीय व राजकोषीय अनुशासन, राजकोषीय पारदर्शकता (fiscal transparency) समुचित

किमत व गुंतवणूक धोरणे म्हणजे सार्वजनिक उपक्रमांना सरकारकडून अपेक्षित वैधानिक पाठिंब्याचे निर्देशक होत. त्यांची आखणी व कार्यवाही करण्यावर सार्वजनिक उपक्रमांचे यश अवलंबून असते. आणि त्या संबंधातील आवश्यक माहिती म्हणजे सर्वच उपक्रमांची निविष्ट (input) ठरते. बुकनान म्हणतात त्याप्रमाणे अशा निर्देशकांपासूनचे विचलन केवळ बाजारांच्या अपयशाचे कारण नसते, तर अधिक महत्त्वाच्या दृष्टीने ते सरकारी अपयशाचे स्पष्टीकरणही होते.

(संरोध Constraints)

(1) बुकनानप्रणीत सामाजिक कराराकडे किंवा सनदशीर अराजकाकडे होणारे अपेक्षित संक्रमण वाटते तितके सरळ रेषेत व सोपे नाही. कार्यदक्ष माहिती यंत्रणा, वित्तीय अनुशासन, राजकोषीय पारदर्शकता, निवड अर्थसाहाय्य आणि समुचित किमत व गुंतवणूक धोरण अशा साधनांद्वारे त्या माहिती यंत्रणेचा वेळीच व उचित वापर करण्याची इच्छाशक्ती व कुवत असलेले सरकार स्पर्धात्मक परिस्थितीचा मार्ग सुकर करू शकते. परंतु प्रयत्नपूर्वक उपयोजित अशा स्पर्धात्मक परिस्थितीचे प्रदीर्घ काळात पोषण करणे त्या सरकारला सहज शक्य होईल असे नाही. उदाहरणार्थ, सांकेतिक अर्थाने भौतिक वस्तू, व फ्रेड हर्ष यांच्या 'सोशल लिमिटेड टू ग्रोथ' या प्रसिद्ध ग्रंथात स्पष्ट करतात त्या स्थितिज वस्तू (positional goods) यांच्यातील तफावत बाजारांच्या अपूर्णताना खतपाणी घालते. हर्ष पुढे स्पष्ट करतात की, स्थितिज वस्तू हा एक प्रकार तर मदींपासून दूर अंतरावरील निर्मनुष्य व प्रशांत समुद्र किनाऱ्यावरील बंगल्यातील निवासात सुटीत लुटलेला आनंद हा त्या वस्तूचा दुसरा प्रकार होय. विकसनशील देशात अशा वस्तूंचे मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन व वितरण स्वाभाविकपणेच खाजगी क्षेत्रात होते, आणि ते व्यक्तींच्या संपूर्ण उत्पन्नाच्या पातळीऐवजी त्यांच्या तौलनिक उत्पन्नापातळीने निर्धारित होते. उदाहरणार्थ, आपणास दूरदर्शन संचाची खरेदी केलेल्या अनेक व्यक्ती आढळतात. त्यांच्यापैकी

अशा काही व्यक्ती असतात की ज्यांनी दूरदर्शन संचाची खरेदी त्यांची उत्पन्न पातळी त्यांना परवानगी देते म्हणून केलेली नसते, तर त्यांच्या सधन शेजाऱ्यांनी किंवा सहकाऱ्यांनी त्या संचाची खरेदी केलेली असते म्हणून नाइलाजास्तव त्यांच्यावर ती खरेदी करण्याची पाळी आलेली असते. अशा ग्राहकांच्या बाबतीत त्यांची वैयक्तिक निवड व त्यांचे वैयक्तिक कल्याण यांच्यात फट निर्माण होते. परिणाम? उत्पादनाचा पूर्वनिर्धारित अप्रक्रम व उपलब्ध दुर्मिळ संसाधनांच्या विल्हेवाटीतील कार्यक्षमता यांची घडी विसकटली जाते. अशा वस्तूच्या उत्पादनाचे प्रमाण जितके जास्त तितक्याच बाजार अपूर्णता अधिक गाढ. आणि अशा बाजार अपूर्णता परत अधिक व्यापक प्रमाणावरील बाजार अपयशाचा मार्ग सुकर करतात.

- (2) प्रत्येक वस्तूचे खाजगीकरण करता येत नाही. ते शोष्य व व्यवहार्थ ठरत नाही. आजकालच्या मिश्र अर्थव्यवस्थामध्ये सार्वजनिक उपक्रमांना खाजगी उपक्रमाशी त्यांचा असणारा संबंध तोडून चालत नाही. आन्तरक्षेत्रीय अनुबंध (linkages) दुर्लक्षित ठेऊन चालत नाही. उपक्रमातील बऱ्याच उद्दिष्ट (output) खाजगी उपक्रमांच्या निविष्टि (inputs) असतात. आणि मृदु विकल्प म्हणून, सरकार सार्वजनिक उपक्रमातील उत्पादित वस्तूच्या प्रबंधित किमतीत वारंवार व मनमानी वाढ करत असते. त्याचा परिणाम म्हणून अशा वस्तूचा निविष्टि म्हणून वापर करणाऱ्या खाजगी क्षेत्रातील परिव्यय सतत वाढत राहतात. अखेरीस संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला परिव्ययजन्य भावफुगवटचाला तोंड द्यावे लागते. त्याची भरपाई करण्याच्या हेतूने सरकार नियंत्रणाचा सांघा बदलून विनियंत्रण व उदार आर्थिक धोरणांचा आसरा करू शकते. परंतु अशा प्रकारची धोरणे भारतासारख्या विकसनशील देशात पूर्वापेक्षा अधिक उत्पादकता विरोधी ठरतात असा अनुभव आहे.

विकास : परिमाण विरुद्ध गुणवत्ता

वरील दोन प्रकारचे स्पर्धेवरील संरोध खाजगी-

करणावरीलही संरोध ठरतात. कारण पाठीमागे आपण पाहिले त्याप्रमाणे स्पर्धा व कार्यक्षमता यांच्यात वाढ करणे हे खाजगीकरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. परंतु निव्वळ स्पर्धेवर आधारित व कार्यक्षम उत्पादनापेक्षा ते उत्पादन कोणत्या वस्तूचे आहे हा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा ठरतो. स्पर्धेवर आधारित अर्थशास्त्राचा दयाभायाविरहित (inexorable) नियम स्पष्ट करतो त्याप्रमाणे स्थितिज उत्पादनातील वाढ नवत आर्थिक कल्याणत (net economic welfare) वाढ करतच असे नाही. प्रत्यक्षात पुष्कळदा 'न. आ. क.' त घटक होते. व्यक्तीकडे विपुल पैसा असेलही, परंतु त्या पैसांचा काही हिस्सा शिक्षण व आरोग्य अशा ज्या मूलभूत गरजांवर तिला खर्च करायचा त्या गरजांचे जर उपलब्ध नसतील तर त्या पैसांचा काय उपयोग? व्यक्तीकडे पैसा आहे; परंतु प्रत्यक्षात ती व्यक्ती कुपोषित व निरक्षर आहे. ही परिस्थिती विरोधाभास (paradox) निर्माण करते.

स्थितिज वस्तूपुरते बोलायचे. झाल्यास, त्यांचे उत्पादन कार्यक्षम असू शकते. परंतु त्यासाठी त्यापेक्षा अधिक महत्त्वाची ठरणाऱ्या उपलब्ध दुर्मिळ संसाधनांच्या विल्हेवाटपातील कार्यक्षमतेची भारी किंमत मोजावी लागते. स्थितिज वस्तूचे उत्पादन खाजगी क्षेत्रात होते. आणि ते ज्या प्रमाणात केवळ मागणी-उत्प्रेरित (demand - induced) वस्तू/सेवांच्या उत्पादनाची गरज भागवते त्या प्रमाणात जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आवश्यक ठरणाऱ्या "आर्थिक विकासाची गुणवत्ता" ¹³ उंचावणारे उत्पादन ते करू शकत नाही. या आर्थिक विकासाच्या गुणवत्तेत "राष्ट्रीय उत्पादन, एकूण उत्पन्न व विशिष्ट वस्तूंचा (ज्यांच्यात स्थितिज वस्तूंचा अधिक भरणा असतो) पुरवठा यांच्यावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी 'आरोग्य सुधारणा, शिक्षण, आहार व मानवहूपी भांडवल यांचा समावेश होतो. म्हणूनच आर्थिक विकासाच्या पारंपरिक सिद्धान्ताप्रमाणेच खाजगीकरणाच्या या आकस्मिक लाटेत विषयनिष्ठ विरूपतेचा (thematic incongruity) दोष निर्माण होतो. कारण ते खाजगीकरण "लोकांच्या क्षमतांचा (capabilities) विस्तार करणाऱ्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला" ¹⁴ अपकारक ठरेल अशा मागणी-उत्प्रेरित वस्तू व सेवांच्या उत्पादनावर जास्त जोर देते. भारतासारख्या विक-

सनशील देशात स्पर्धा व कार्यदक्षता यांची वाढ करण्याच्या हेतूने खाजगीकरणाचा प्रयोग करण्यापूर्वी ती स्पर्धा व कार्यदक्षता यांना अंतिमतः अधिक पोषक ठरणारा जागतिक दैकेच्या विकास अहवालात (1988) दिलेला पुढील गंभित इशारा ध्यानात घेणे जरूर आहे : " एक दृष्टिकोन म्हणजे राजकोषीय धोरणाच्या पारंपरिक साधनांमध्ये सुधारणा करणे— किंमतविषयक, कराधान, अर्थसहाय्य व खर्चाची विल्हे. दुसरा असा की, सार्वजनिक क्षेत्रांतर्गत राजकोषीय अनुशासनाची तीव्रता वाढविणे. आणि तिसरा दृष्टिकोन म्हणजे, खाजगी क्षेत्राच्या कार्यभामात वाढकरणे " 15

निष्कर्ष

विशेषतः 1984-85 नंतर भारतासारख्या विकसनशील देशात खाजगीकरणाची लाट निर्माण झाली. त्या खाजगीकरणाने विविध पैलू आहेत. त्यांच्यापैकी सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या मत्तांची खाजगी क्षेत्रात विक्री करून अस्तित्वात श्रेणाच्या मालकीच्या खाजगीकरणाची आपण सविस्तर चर्चा केली. 1960-80 या काळात सार्वजनिक उप-क्रमांचा जो बेलगाम विस्तार झाला त्यातच 1984-85 नंतरच्या काळातील खाजगीकरणाच्या आवेगाची बीजे सापडतात. सार्वजनिक उपक्रमांच्या काहीशा अविचारी विस्तारातून उद्भवलेल्या या खाजगीकरणाला सैद्धा-न्तिक स्वरूप देण्याचे प्रयत्न झाले. खाजगी मिळ-कतीच्या हक्कावर आधारित सिद्धान्ताचे प्रतिपादन आहे की, खाजगी उपक्रम तुलनेने अधिक कार्यदक्ष व उत्पादक असतात. परंतु आपण असे स्पष्ट केले की, बाल्यावस्थेतील किंवा असंस्कारित असा हा सिद्धान्त विकसित / परिपक्व अर्थव्यवस्थात जसा उपकारक ठरतो तसा तो विकसनशील अर्थव्यवस्थात ठरत नाही. किंबहुना, तो अधिक अपकारक ठरण्याचीच शक्यता वाढते. त्याचे एक प्रमुख कारण म्हणजे, विकसनशील देशातील विरल भांडवल बाजारांच्या जोडीला आढळ-णारी घनघोर सरकारे, शिवाय, स्पर्धा व कार्यदक्षता यांच्यावर 'मक्तेदारी' प्रस्थापित करू इच्छिणाऱ्या खाजगीकरणाच्या समर्थकांचा दावा कसा ठिसूळ (Fragile) ठरतो, ते आपण पाहिले. स्पर्धा किंवा कार्यदक्षता खाजगी मिळकतीच्या मालकीचा अपवर्जक हक्क असतोच असे नाही. बुकनातप्रणीत 'सनदशीर

अराजक' किंवा प्रॉसमनप्रणीत 'कार्यदक्ष माहिती पद्धती' याच्या आधारे सार्वजनिक उपक्रमही खाजगी उपक्रमाइतकेच स्पर्धात्मक व कार्यदक्ष ठरू शकतात याचे आपण सप्रमाण स्पष्टीकरण केले.

आकस्मिक खाजगीकरणाच्या समर्थनातून निर्माण होणाऱ्या अशा त्रुटीकडे दुर्लक्ष करून जर त्याचा प्रत्यक्षात आसरा केला तर खाजगीकरणाने प्रमुख उद्दिष्ट असलेल्या दोन प्रकारच्या संशोधनांना तोंड द्यावे लागते. एक, खाजगी उपक्रमात स्वाभाविकपणेच स्थितिज वस्तू / सेवांच्या उत्पादनास भरपूर अवसर व उत्तेजन मिळते. त्यामुळे मामणी-उत्प्रेरित वस्तू / सेवांच्या उत्पादनावर जास्त जोर देण्यात येतो. उत्पादनातील अग्रक्रम बिंबडतो. मूलभूत गरजांचे उत्पादन दुर्लक्षित राहते आणि बाजारांच्या अपूर्णता व त्यातून उपस्थित होणारे बाजारांचे अपयश अधिक प्रमाणावर विस्तारत जाते. दोन, वर्तमान मिश्र अवस्थेत प्रत्येक वस्तूचे खाजगीकरण शक्य होत नसते, किंबहुना ते योग्य व व्यवहार्य ठरत नाही.

या संशोधनांमुळे आर्थिक विकासाच्या पारंपरिक परिमाणात्मक बाजूवर लक्ष केंद्रित करणारे खाजगी-करण आर्थिक विकासाच्या गुणात्मक व अधिक महत्त्वाच्या बाजूची उपेक्षा करणारे ठरते. आणि आर्थिक विकासाच्या पारंपरिक सिद्धान्ताप्रमाणेच खाजगीकरणाच्या सिद्धान्तात विषयानिष्ठ विरुध्तेचा दोष अपरिहार्य ठरतो. म्हणून जागतिक विकास अहवालात (1988) गंभित इशारा दिल्याप्रमाणे सार्वजनिक उपक्रमांतर्गत राजकोषीय साधने व धोरणे यांच्यात सुधारणा करण्यास तसेच त्यांच्यात अधिका-धिक अनुशासन आणण्यास भरपूर अवसर असताना खाजगीकरणाचा आग्रह उपकारक ठरण्याऐवजी तो अधिक अपकारक ठरण्याची दाट शक्यता असते. खाजगीकरणाने समर्थक युक्तिवाद करतात त्याप्रमाणे क्षणभर हे खरे वाटते की, 'केवळ हुकुमनाम्याच्या (decree) बळावर कोणालाच विमानोड्डाण शक्य करता येणार नाही.' परंतु अंतिम सत्य असे आहे की, अंतराळातील विस्फोटामुळे विमान जमिनीवर कोसळ-ण्याचा (crash-landing) संभाव्य धोका टाळण्या-साठी वैमानिकाने नियंत्रण कक्षाचा संपर्क तुटू देता कामा नये.

संदर्भ टीपा

1. एक मध्ययुगीन आख्यायिका. येशू ख्रिस्तानी अखेरच्या भोजमाच्या वेळी वापरलेला कप त्यात जोसेफने त्यांचे रखा पकडले. पुढे हाच कप अलौकिक सामर्थ्याची निशाणी म्हणून मान्यता पावला आणि कालौघात पुनर्जन्माचे सामर्थ्य असलेली कोणतीही वस्तू असा त्याचा लौकिक झाला. स्वाजगीकरणाच्या समर्थकात असा दृढ समज आहे की, सार्वजनिक उपक्रमांच्या अफाट विस्तारातून उपस्थित हीणान्या विविध प्रश्नांवर प्रेलप्रमाणेच स्वाजगीकरण हा एक चमत्कार घडवून आणणारा उतारा आहे, अडचणीत सापडलेल्या सार्वजनिक उपक्रमांचे पुनरुज्जीवन केवळ स्वाजगीकरणाने होऊ शकते.
2. 'Thicker Government' चा प्रस्तुत लेखाच्या संदर्भातील अर्थ असा : सरकार प्रबल आहे. परंतु ते चांगल्या धोरणनिर्मितीत रुपान्तरण करण्यास राजी नसते. प्राप्त झालेल्या मजबुतीचा व स्थैर्याचा योग्य कारणासाठी वापर न करता त्यांचा मलत्याच कारणासाठी वापर करून किंवा वापर केल्याचा आभास निर्माण करून ते सरकार सत्तेच्या सज्ज्यात वावरते. उदाहरणार्थ, रोजगारीसाठी भावफुगवट्याचा विनिमय करण्यात (to swap inflation for jobs) ते धन्यता मानते. जणू काय रोजगारी ही एक विनिमय वस्तू आहे ! परंतु प्रत्यक्षात रोजगारीऐवजी मंदीयुक्त भावफुगवटा (stagflation) अटळ ठरतो हे सांगणे न लगे. मिर्दाल यांच्या मूद्र राज्यापेक्षा (soft state) घनघोर सरकार काही बाबतीत निराळे असते. मूद्र राज्याची त्यांची संकल्पना स्पष्ट करतांना ते म्हणतात, "कायद्याने मंजूर धोरणांची पुष्कळदा कार्यवाही होऊ शकत नाही. अशा धोरणांची आखणी करणारी अधिकारी मंडळे एखाद्या गोष्टीची कार्यवाही करण्यात लोकांना त्यांचे कर्तव्य म्हणून गुंतविण्यात टाळाटाळ करतात. ही टाळाटाळ

करण्याची प्रवृत्ती वसाहतवादाचा वारसा म्हणून निर्माण झाली. काही वेळा तिचे उदात्तीकरण करण्यात धन्यता मानली जाते." (एशियन ड्रामा, खंड 1, पॅरिवन बुक्स, 1968, पृ. 66) मिर्दाल यांचे मूद्र राज्य मैदी असल्यामुळे ते अकृति दोषास (error of omission) कारणीमूल ठरते तर प्रस्तुत लेखातील घनघोर सरकार कृति दोष (error of commission) पत्करूनही निर्धास्त असते.

3. Gupta, Anand P., 'FINANCING PUBLIC ENTERPRISE INVESTMENT IN INDIA, EPW, Dec. 17, 1988, p. 2699.
4. WORLD DEVELOPMENT REPORT, Oxford University Press, 1986, p. 54.
5. WORLD DEVELOPMENT REPORT, Oxford University Press, 1987, p. 9.
6. तत्रैव पृ. 68.
7. M. Peter McPherson, 'THE PROMISE OF PRIVATISATION' in PRIVATISATION AND DEVELOPMENT (ed.), Steve H. Hanke, International Centre for Growth, 1987, p. 19.
8. तत्रैव पृ. 76.
9. तत्रैव पृ. 77-83.
10. WORLD DEVELOPMENT REPORT, Oxford University Press, 1988, pp. 178 and 181.
11. James, William E., Naya, Seiji and Meier, Gerald M., ASIAN DEVELOPMENT: ECONOMIC SUCCESS AND POLICY LESSONS, International Centre for Economic Growth, 1987, p. 252.
12. Mane, S. N., 'PRIVATISATION', INDIAN MANAGEMENT, April 1989, p. 23.
13. James, William E., and Meier, Gerald M., पूर्वोक्त पृ. 253.
14. Sen, Amartya, RESOURCES, VALUES AND DEVELOPMENT, Oxford University Press, 1984 (First Indian Impression 1985) p. 497.
15. WORLD DEVELOPMENT REPORT (1988), पूर्वोक्त पृ. 173.

जिल्हा नियोजनाची कार्यवाही (कोल्हापूर जिल्हाचा अभ्यास)

1

सु. गो. भानुशाली *
गायत्री हेल्लेकर **

सर्व प्रकारच्या अर्थव्यवस्थांमध्ये दीर्घकालीन उद्दिष्टे नियोजनाशिवाय साध्य करता येत नाहीत हे आता अनुभवाने सिद्ध झाले आहे. नियोजनाला पर्याय नाही. अर्थात उद्दिष्टातील बदलाप्रमाणे नियोजनाचा प्रकार बदलत जातो. आर्थिक विकासासाठी अंगी-कारलेले नियोजन आर्थिक स्थैर्यकरिता स्वीकारलेल्या नियोजनापेक्षा अंगभूत वेगळे असते. नवीन प्रकारची अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याकरिता उपयोजिलेले नियोजन अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती वाढविण्यासाठी आखलेल्या नियोजनापेक्षा प्रकृतीने वेगळे असते.

भारतात नियोजनाच्या मूळ आराखड्यात, विकेंद्रित नियोजनाचे महत्त्व आणि गरज प्रतिपादली असली तरी राष्ट्रीय एकात्मता, संरक्षण आणि औद्योगीकरण या केंद्र पातळीवरील क्षेत्रांना अधिक प्राधान्य देणे आवश्यक असल्यामुळे केंद्रीय नियोजन राबविण्यात आले. विकेंद्रित नियोजनासाठी आवश्यक असलेली स्थानिक पातळीवरील नियोजनयंत्रणा अस्तित्वात नसल्यामुळे व लोकांत जागरूकता नसल्यामुळे नियोजनाचे विकेंद्रीकरण शक्यही नव्हते. राज्य-पातळीवरील नियोजनयंत्रणा दुबळी होती. प्रथम ती सक्षम, कार्यदक्ष करणे आवश्यक होते.

प्रशासनाचे विकेंद्रीकरण नियोजनासाठी आवश्यक आहे अशी पंडित नेहरूंची धारणा होती. म्हणूनच समाज विकास आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा चळवळ हे नियोजनाचे अविभाज्य घटक विचारात घेऊन जिल्हा नियोजनाचा विचार दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून करण्यात आला. 1 असोक मेहता यांच्या पंचायत राज्य अहवालातही विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने जिल्हा नियोजनावर भर देणे आवश्यक आहे असे म्हटले आहे.

सर्वांगीण संतुलित प्रगती व त्या दृष्टीने उद्भवणाऱ्या सर्वच समस्यांची सोडवणूक नेहमी केंद्र व राज्य पातळीवरून करता येत नाही. काही महत्त्वाचे प्रश्न

* अर्थशास्त्र विभागप्रमुख आणि
** अधिव्याख्याता, दे. भ. रत्नाप्पा कुंभार
वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हापूर.

सोडवितांना स्थानिक घटक महत्त्वाचे असतात व त्यासाठी जिल्हा पातळीवरील नियोजनाचा कार्यक्रम कार्यदक्षतेने राबविण्याची आवश्यकता असते.

जमीन, मनुष्यबळ, साधनसंपत्ती यांचा व त्यामधील परस्परसंबंधांचा अभ्यास राज्य पातळीवर करून संपूर्ण राज्याच्या दृष्टिकोनातून निर्णय घेतले गेल्यास नियोजन प्रकल्पांचा खर्च वाढतो व प्रकल्पांचा परस्परांशी ताळमेळ न साधल्यास नियोजनात विस्कळीतपणा येतो. शिवाय स्थानिक गरजा पूर्ण होतील, अशी काळजी घेतली जात नाही. नियोजनातील हे दोष टाळावयाचे असतील तर वरच्या पातळीवरून केल्या जाणाऱ्या नियोजनाची सांगड खालच्या पातळीवरून केल्या जाणाऱ्या नियोजनाशी घालणे जरूरीचे आहे. ²

नियोजनाचे विकेंद्रीकरण करताना जिल्हा हा नियोजनाचा घटक म्हणून स्वीकारला जाणे स्वाभाविक होते. साधारणपणे जिल्ह्यातील आर्थिक परिस्थिती समान व परस्परपूरक असते. जिल्हा हा नियोजनाचा घटक म्हणून फार लहान अथवा फार मोठा नसतो. स्थानिक लोकांचा सहभाग मिळविता येतो. म्हणून विकेंद्रित नियोजनात 'जिल्हा' हा अविभाज्य घटक मानून 'जिल्हा नियोजन' स्वीकारण्यात आले.

जिल्हा नियोजनाची संकल्पना

स्थानिक साधनांच्या सह्याने स्थानिक गरजा भागविण्याचा प्रयत्न म्हणजे जिल्हा नियोजन होय. जिल्हा नियोजन प्रादेशिक (regional) नियोजन होय. राज्य पातळीपेक्षा लहान घटकात ते अंगीकारले जाते. जिल्हा पातळीवरील साधने, क्षमता आणि समस्या यांचा सखोल अभ्यास करून राज्य व राष्ट्र पातळीवरील नियोजनाला पूरक म्हणून जिल्हा नियोजन अंमलात आणले जाते. त्यामुळे प्रत्येक जिल्ह्याच्या गरजा स्वतंत्रपणे विचारात घेता येतात. शिवाय धनंजयराव गाडगीळांच्या म्हणण्याप्रमाणे, जनतेचा सहभाग ही नियोजनातील आवश्यक बाब जिल्हा पातळीवर साध्य करता येते. नियोजन शेवटी जनतेसाठी आहे, हे जिल्हा पातळीवर जास्त प्रभावीपणे पटविता येते. ³

उत्पादनातील वाढ, रोजगाराच्या संधी निर्माण

करणे, व दारिद्र्य हटविणे या राष्ट्रीय उद्दिष्टांची जिल्हा नियोजन बांधील असून स्थानिक पातळीवरील साधनांच्या सह्याने ही उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. राष्ट्रीय अथवा राज्य स्तरावरून रकमेचे अथवा खात्याचे वाटप करणे म्हणजे जिल्हा नियोजन नव्हे. राष्ट्रीय नियोजनात राष्ट्राच्या गरजा व राष्ट्राजवळ उपलब्ध असलेली साधने यांच्यात समन्वय साधण्याचा राष्ट्रीय पातळीवर जसा प्रयत्न केला जातो त्याचप्रमाणे जिल्हा पातळीवरील उद्दिष्टे आणि जिल्ह्यात उपलब्ध असलेली साधने यांच्यात समन्वय साधण्याचा जिल्हा पातळीवर केलेला प्रयत्न म्हणजे जिल्हा नियोजन होय. राष्ट्रीय नियोजनाची ती एक छोटी आवृत्ती असते. राष्ट्रीय नियोजनाएवढा हा अभ्यास मूलगामी नसेल, पण सैद्धांतिकदृष्ट्या जिल्हा नियोजनाचा पाया राष्ट्रीय नियोजनाइतकाच सखोल असतो, नव्हे, तसा तो असणे जरूरीचे आहे. नियोजनाची सर्व कार्ये जशी राष्ट्रीय पातळीवर केली जातात तशी ती जिल्हा पातळीवर केली जाणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. उत्पादन व उत्पादकता वाढविणे, विशेषतः खालील स्तरावरील लोकांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे, यासाठी स्थानिक पातळीवरील मानवी व भौतिक साधनांची उपलब्धता पायाभूत धरणे आवश्यक असते व त्यासाठी जिल्हा पातळीवर विकासाची स्वतंत्र यंत्रणा अस्तित्वात असणे जरूरीचे असते.

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य आणि बेकारी यांचे भयंकर प्रमाण पाहता मोठ्या प्रमाणावरील रोजगार व स्वयंरोजगाराचे कार्यक्रम अंमलात आणण्यासाठी व दुर्मिळ साधनसामग्रीचा तसेच मनुष्यबळाचा क्रमाल उपयोग करून घेण्यासाठी स्थानिक पातळीवरील नियोजन आवश्यक आहे. ⁴

राष्ट्रीय पातळीवरून नियोजनाचे कार्यक्रम राबवित असताना प्रकल्पांची स्थलनिश्चिती केवळ आर्थिक व राजकीय घटकांच्या आधारे केली जाते. त्यातून क्षेत्रीय असमतोल निर्माण होतो. हा असमतोल नष्ट करून सर्व विभागांचा समतोल विकास साधण्यासाठी प्रादेशिक नियोजन आवश्यक ठरते. विकासात मागे राहिलेले विभाग जिल्ह्यातील विकास प्रक्रियेत विकसित होऊन संतुलन साधले जाते. जिल्ह्यातील स्वयंविकसनशील केंद्रे

निवडून त्यांचा ' विकास केंद्रे ' म्हणून विकास घडवून आणून त्यातून निर्माण होणारी विकास प्रेरणा या केंद्रावर अवलंबून असणाऱ्या गावापर्यंत पोचविणे ही जिल्हा नियोजनाची जबाबदारी असते.

जिल्हा नियोजन कार्यक्रम

जिल्हा म्हणजे भौगोलिक प्रदेश अथवा राज्यातील प्रदेशाची विभागणी नव्हे, तर प्रशासकीय विभागाची स्वतंत्र पातळी होय. माहिती गोळा करण्याचा, प्रशासकीय व आर्थिक संलग्नता असलेला जिल्हा हा एक घटक असतो. आर्थिक, भौतिक व भौगोलिक, सामाजिक व राजकीय एकात्मतेचा जिल्हा हा प्रतीक असतो. प्रशासकीय निर्णयप्रक्रियेत जिल्हा हा एक स्वतंत्र एकक असतो.

जिल्हा नियोजनाची पूर्वतयारी म्हणून प्रशासकीय व वित्तीय अधिकारांचे जिल्हाधिकाऱ्यांकडे संक्रमण केले पाहिजे. प्रशासकीय यंत्रणेची प्रवृत्ती, दृष्टी व नियंत्रणाची साधने यांत फार मोठी सुधारणा केली पाहिजे. नियोजनात सहभागी असणाऱ्या प्रशासकीय घटकांना सतत प्रशिक्षण दिले पाहिजे. तसेच जिल्हा नियोजनात जनतेचा सहभाग निर्माण होण्याच्या व तो बाढविण्याच्या दृष्टीने संस्थांची उभारणी केली पाहिजे.

ग्रामीण भागातील बेकारीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी ग्रामीण विभागात औद्योगीकरणाचा वेग जाढविणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील समस्या व्यक्त आणि गुंतागुंतीच्या आहेत. त्या सोडविण्यासाठी एकच एक सुलभ व धोपट मार्ग व धोरण अवलंबून चालणार नाही.⁵ म्हणून जिल्ह्यातील विविध उप-विभागातील साधनसंपत्ती, लोकांचे कौशल्य, त्यांची प्रवृत्ती यांची सांगड घालणारे नवनवीन प्रकल्प निर्माण करून त्यांची कार्यक्षमतेने कार्यवाही करण्याची उप-क्रमशीलता जिल्हा नियोजनात असली पाहिजे. अशी नव्या वळणाची नियोजनयंत्रणा पंचायत राज्याच्या कारभाराशी कशी एकरूप करता येईल, ते पाहिले पाहिजे.⁶

जिल्हा योजना तयार करण्यासाठी स्वतंत्र जिल्हा नियोजन मंडळाची स्थापना केली जाते. या मंडळावर

लोकप्रतिनिधी व प्रशासकीय अधिकारी असतात. या मंडळाकडे पुढील कार्ये पार पाडण्याची जबाबदारी असते :

- (1) स्थानिक गरजा व उद्दिष्टांची यादी तयार करणे.
- (2) नैसर्गिक व मानवी संपत्तीचा आढावा घेणे.
- (3) उपलब्ध सोयींची यादी व स्थाने दर्शविणारा आराखडा तयार करणे.
- (4) जिल्हा योजना तयार करणे.
- (5) त्यातील धोरणे, अग्रक्रम व कार्यक्रम निश्चित करणे.
- (6) या योजनेची अंमलबजावणी करणे व विविध कार्यक्रमांत एकसूत्रता आणणे.
- (7) जिल्हा योजना व त्यातील कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करणे आणि त्यांचा आढावा घेणे.

जिल्हा नियोजन मंडळाने 10 ते 15 वर्षांची दीर्घकालीन योजना तयार करावी आणि त्या अंतर्गत वार्षिक योजना आखाव्यात अशी अपेक्षा होती. हे करताना क्षेत्रीय (Sectoral) नियोजनाचा आराखडा तयार करावा असेही अपेक्षित होते. जिल्हा पतपुरवठा योजना व जिल्हा योजना यांमध्ये समन्वय साधण्याची गरज प्रतिपादन करणाऱ्यात आली होती.

2

या लेखाच्या पहिल्या भागात राष्ट्रीय नियोजन जास्त फलदायी करण्यासाठी प्रादेशिक नियोजनाची असलेली आवश्यकता, प्रादेशिक अथवा जिल्हा नियोजनाची संकल्पना, त्या नियोजनाची संवटनात्मक बांधणी, कार्ये व अपेक्षा यांची सैद्धांतिक मांडणी केलेली आहे. दुसऱ्या विभागात महाराष्ट्रात जिल्हा नियोजनाचा स्वीकार व कोल्हापूर जिल्ह्यातील नियोजनाची प्रगती यांचे विश्लेषण मांडलेले आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील नियोजनाचे विश्लेषण विकासाचा कल, एकात्मिक ग्रामीण योजनेअंतर्गत झालेले कार्य, विशिष्ट घटकांची प्रगती आणि प्रादेशिक असंतुलन या चार मुद्द्यांच्या संदर्भात केले आहे.

अनेक राज्यातून जिल्हा नियोजन कार्यक्रम पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून हाती घेण्यात आला. महाराष्ट्रात या प्रयोगाची सुरुवात 1974 मध्येच करण्यात आली. त्यामुळे अनेक बाबींप्रमाणे जिल्हा नियोजनाच्या कार्यक्रमात संपूर्ण भारतात महाराष्ट्र हे अद्य-प्रवर्तक राज्य आहे. राष्ट्रीय व राज्य नियोजन मंडळे वेगवेगळ्या आठ कसोट्या वापरून जिल्हा नियोजनासाठी पैसा ठरवून देतात. त्या आठ कसोट्या अशा :

(1) एकूण लोकसंख्या (एकूण वित्तीय मंजूरीच्या 60 टक्के), (2) अनुसूचित जातीजमाती (5 टक्के), (3) नागरी लोकसंख्या (5 टक्के) (4) शेतीचा मागासलेपणा (10 टक्के), (5), दळणवळणाचा मागासलेपणा (5 टक्के), (6) पाणी पुरवठा (5 टक्के), (7) विशेष समस्या (5 टक्के), (8) औद्योगिक मागासलेपणा (5 टक्के).

महाराष्ट्र शासन राज्यातील जिल्ह्यांना पैसा उपलब्ध करून देताना लोकसंख्या, मागास जातीजमातीचा मागासलेपणा, शेती, औद्योगिक उत्पादन, संदेशवहन, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, वैद्यकीय सोयी, बाज पुरवठा या बाबतीतील मागासलेपणा, किमान गरजांच्या पूर्तीमधील कमतरता, जिल्ह्याच्या विशेष समस्या, स्थानिक कर उभारणीचे प्रयत्न आणि रोजगार परिस्थिती या कसोट्या वापरून वित्तीय साधनांचे वाटप करते. त्यासाठी निश्चित केलेले भार तक्ता 1 मध्ये दिले आहेत.

भारताची पाचवी पंचवार्षिक योजना 55,000 कोटी रुपयांची होती. त्यातून राज्याच्या वाटचाला आलेल्या वित्तसाधनात महाराष्ट्राला 2,000 कोटी रुपये मिळाले. आठशे कोटी रुपये राज्यस्तरीय प्रकल्पांसाठीच खर्च झाले. उरलेले 1,200 कोटी रुपये (60 टक्के) वरील कसोट्यांच्या आधारे 26 जिल्ह्यांमध्ये जिल्हास्तरीय योजनांसाठी वितरित करण्यात आले. गुजरात, कर्नाटक, उत्तर प्रदेश या राज्यातून वरील कसोट्यांचा थोड्याफार फरकाने वापरून जिल्हा योजनेसाठी साधने जिल्ह्याकडे वर्ग करण्यात येतात. नियोजन मंडळाने नेमलेल्या दातवाला समितीने (1978) याच प्रकारची शिफारस केली होती. भारत सरकारच्या (1978) अहवालातही महाराष्ट्र व

तक्ता 1

महाराष्ट्रातील जिल्हा नियोजनासाठी वित्तपुरवठ्याचे सूत्र

अनुक्रम	कसोट्या	भार (शेकडा)
1	एकूण लोकसंख्या	60-00
2	नागरी लोकसंख्या	5-00
3	अनुसूचित जातीजमाती लोकसंख्या	5-00
4	शेती उत्पादनाचे मूल्य	5-00
5	पाणी पुरवठा	4-00
6	औद्योगिक उत्पादन	5-00
7	संदेश वहन	5-00
8	अवर्षणप्रवण विभाग	3-00
9	किनारी प्रदेश	1-50
10	जंगलांचा प्रदेश	1-50
11	विशिष्ट समस्या	5-00
एकूण		100-00

गुजरातमधील कार्याच्या विभाजनाच्या व साधने विकेंद्रित पद्धतीने वाटपाच्या पद्धतीच्या यशाबद्दल समाधान व्यक्त करण्यात आले आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील नियोजन

कोल्हापूर जिल्ह्यात विकासाचा योजनाबद्ध कार्यक्रम राबविण्यासाठी 1974 मध्ये जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाची स्थापना करण्यात आली. कोल्हापूर जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 8,059 चौरस किलोमीटर असून 1981 च्या जनगणनेप्रमाणे लोकसंख्या 25.06 लक्ष होती. त्यात अनुसूचित जाती व नवबौद्धांची संख्या 3.03 लक्ष म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या 12 टक्के होती. कोल्हापूर जिल्हा नियोजन कार्यक्रम हा कोल्हापूर महानगरपालिका, करवीर, पच्हाळा, हातकणगळे, शिरोळ, कागल, गर्डाहम्लज, चंदगड, भुदरगड, आजरा, राधानगरी, गगनवाचडा व शाहूवाडी अशा 13 गटांमध्ये अंमलात आणला जातो. कोल्हापूर जिल्ह्याचा वार्षिक नियोजन आराखडा कार्याच्या गट पद्धतीने तयार केला जातो. कृषी व संलग्न सेवा, ग्रामीण विकास, पाटबंधारे, विद्युत उद्योग व खाणकाम, वाहतूक व दळणवळण, शास्त्रतंत्रविद्या आणि पर्यटन असे

साधारणपणे आठ गट असतात. परंतु प्रत्येक वर्षीच्या गटरचनेत थोडाफार फरक आढळतो. 1986-87 चा वार्षिक योजनेत सात गटात जाखणी करण्यात आली होती; 1987-88 मध्ये गटांची संख्या पंधरा करण्यात आली; तर 1988-89 आणि 1989-90 या दोन वार्षिक योजनांमध्ये गटांची संख्या आठ होती. म्हणून विश्लेषणासाठी तक्ते तयार करताना आठ गटात विभागणी करून तक्ते दिले आहेत.

तक्ता 2 मध्ये 1974-75 पासून 1987-88 पर्यंतची मंजूर खर्चाची व प्रत्यक्ष खर्चाची रक्कम आणि प्रत्यक्ष खर्चाची मंजूर खर्चाशी असलेली टक्केवारी दिलेली आहे.

तक्ता 2

कोल्हापूर जिल्ह्यातील वार्षिक आराखड्यातील वित्तीय उपलब्धता (लक्ष रुपयात)

वर्ष	मंजूर रक्कम	प्रत्यक्ष खर्च	खर्च रकमेची मंजूर रकमेशी टक्केवारी
1974-75	638.61	491.03	77
1975-76	479.52	497.33	104
1976-77	652.00	641.85	98
1977-78	789.24	794.94	101
1978-79	753.60	787.27	104
1979-80	706.08	784.77	103
1980-81	815.13	859.60	105
1981-82	1126.75	1141.33	101
1982-83	1366.59	1406.96	103
1983-84	2040.82	1935.52	95
1984-85	1750.00	2297.85	131
1985-86	1606.50	1792.06	112
1986-87	1739.82	2107.13	122
1987-88	2078.52	2073.59	100

संदर्भ : कोल्हापूर जिल्ह्याच्या संबंधित वर्षाने वार्षिक नियोजन आराखडे व नियोजनपूर्ती अहवालावरून संकलित.

दुसऱ्या रकान्यातील आकडेवारीवरून असे दिसते की, महाराष्ट्र सरकारने कोल्हापूर जिल्ह्याच्या योजनेसाठी उपलब्ध करून दिलेल्या वित्तीय साधनात मोठे

चढउतार झालेले आहेत. उदाहरणार्थ, 1975-76 ची मंजूर रक्कम 1974-75 च्या अंदाजित रकमेपेक्षा 25 टक्क्यांनी कमी होती. 1979-80 मधील रक्कम अगोदरच्या वर्षाच्या रकमेपेक्षा 6.73 टक्क्यांनी, 1984-85 योजनेची वित्तमर्यादा अगोदरच्या वर्षाच्या रकमेपेक्षा 14.25 टक्क्यांनी आणि त्यापुढील वर्षासाठी 8.22 टक्क्यांनी कमी होती. इतर वर्षातील मंजूर रकमेतील वाढ ठराविक वेगाने झालेली दिसत नाही. 1980-81 या वर्षी गतवर्षापेक्षा 15.43 टक्के इतकी वाढ झाली, तर 1983-84 मध्ये अगोदरच्या वर्षाच्या वित्तीय मर्यादित 49.28 टक्क्यांनी वाढ झाली. म्हणजे, जिल्ह्याच्या गरजा व त्यासाठी लागणारी वित्तसाधने पुरविण्यापेक्षा उपलब्ध असलेली ठराविक रक्कम ठराविक कसोट्यांच्या आधारे जिल्ह्यांना वाटून मोकळे होण्याकडे सरकारचा कल दिसून येतो. राज्य पातळीवरच अशा निष्ठेने नियोजन अंमलात आणले गेल्यावर जिल्हा पातळीवर त्यासाठी किती गंभीरपणे प्रयत्न केले जात असतील, हे सांगणे न लगे !

तक्ता 2 मधील चौथ्या रकान्यात वार्षिक योजनेसाठी प्रत्यक्षात खर्च झालेल्या रकमेचे मंजूर रकमेची असलेले प्रमाण दिले आहे. 1974-75, 1976-77 आणि 1983-84 ही तीन वर्षे वगळता उपलब्ध रक्कम पूर्णतया अथवा त्यापेक्षा जास्त खर्च झाल्याचे दिसून येते. 1984-85 मध्ये तर खर्च रक्कम मंजूर रकमेच्या 131 टक्के व 1986-87 मध्ये 122 टक्के होती. यावरून जिल्ह्याच्या नियोजित विकासाच्या गरजा भागविण्यास पुरेशी रक्कम राज्य सरकारकडून उपलब्ध होत नाही हे स्पष्ट होते.

तिसऱ्या तक्त्यामध्ये सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील पहिल्या चार वर्षात करण्यात आलेल्या खर्चाचे विवरण गटवार दिलेले आहे. या तक्त्यामधील आकडेवारीचे पृथक्करण केले असता असे दिसते की, प्रत्येक गटातील कार्यक्रमासाठी मंजूर करण्यात आलेल्या रकमेत इतके चढउतार झालेले आहेत की, त्यापामे कोही सारसार कारणमीमांसा आहे असे अनुमान काढणे धाष्टर्याचे होईल. कृषी व संलग्न सेवा या विभागासाठी 1987-88 मध्ये केलेली तरतूद अगोदरच्या वर्षापेक्षा 5.79 टक्क्यांनी जास्त होती. 1988-89 मधील ही उपलब्धता मागील वर्षाच्या

संदर्भित 2.17 टक्क्यांनी वाढली, तर 1989-90 मध्ये त्यात एकदम 27.63 टक्क्यांनी वाढ झाली. पाटबंधारे व पूर नियंत्रणासाठी केलेली तरतूद तर 1988-89 मध्ये मागील वर्षाच्या भानाने 22.18 टक्क्यांनी व 1989-90 मधील तरतूद 17.88 टक्क्यांनी कमी होती. वीज विभागावरील खर्चाच्या तरतुदीत असेच विजेच्या दाबापेक्षा कमीजास्त प्रमाणात चढउतार

झालेले दिसून येतात. वाहतूक व दळणवळण विभागावरील तरतूद 1987-88 मध्ये 1986-87 पेक्षा एकदम 134.13 टक्क्यांनी वाढविण्यात आली, तर पुढील वर्षी ती 42.21 टक्क्यांनी कमी करण्यात आली.

संबंधित अधिकाऱ्यांवरोबर चर्चा केली असता असे भाडळून आले की, जिल्ह्यातील साधनसंपत्तीचा

तक्ता 3

कोल्हापूर जिल्ह्याच्या सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील खर्चाचा गोषवारा (लक्ष रुपयात)

विकास गट	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90
कृषी व संलग्न सेवा	91.61 (4.35)	96.92 (4.67)	99.02 (6.6)	126.38 (7.94)
ग्रामीण विकास	116.96 (5.55)	170.66 (8.23)	188.94 (12.6)	237.80 (14.94)
पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	137.00 (6.55)	291.05 (14.04)	226.50 (15.10)	186.01 (11.62)
विद्युत विकास		140.89 (8.79)	127.88 (8.53)	128.00 (8.04)
उद्योग व खाणकाम	54.98 (2.61)	60.37 (2.91)	59.90 (3.99)	77.78 (4.89)
वाहतूक व दळणवळण	124.50 (5.91)	249.49 (14.06)	168.44 (11.23)	198.50 (12.47)
पर्यटन	-	-	-	-
सामाजिक व सामूहिक सेवा	645.95 (31.80)	948.62 (45.75)	629.32 (41.95)	637.53 (40.05)
इतर	827.13 (39.25)	79.59 (3.55)	-	-
एकूण	2177.13 (100.00)	2037.19 (100.00)	1500.00 (100.00)	1592.00 (10.000)

टीप : कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दाखवितात.

संदर्भ : जिल्ह्याच्या संबंधित वर्षच्या वार्षिक नियोजन आराखड्यावरून संकलित.

आढावा घेण्यात आलेला नाही, व गरजांचे सर्वेक्षण झालेले नाही. विविध विभागांतर्फे आलेले प्रकल्प, त्यावरील खर्च व उपलब्ध रक्कम यांचा बसल्या जागेवर मेळ घातला जातो.

विविध विभागांसाठी प्रकल्प योजना मांडताना व त्यासाठीच्या खर्चाची रक्कम मंजूर करताना दोन अथवा अधिक विभागांतील परस्परावलंबित्वही विचारात घेतले गेल्याचे दिसत नाही. कृषी विभाग व पाटबंधारे यांतील विकासात अवलंबित्व आहे. पण या दोन विभागांसाठी मंजूर झालेल्या रकमांना हे मान्य नाही,

असे वाटते. 1988-89 मध्ये कृषी विकासावरील मंजूर रकमेत 2.17 टक्के वाढ झाली तर पाटबंधारे विभागासाठी 22.18 टक्के कमी पैसे मंजूर करण्यात आले. पुढील वर्षी म्हणजे 1989-90 मध्ये तर परिस्थिती आणखी विचडलेली दिसते. कृषी विकासावरील रक्कम 27.63 टक्क्यांनी वाढवीत असताना पाटबंधारे विभागावरील रकमेत 17.88 टक्क्यांनी कपात करण्यात आली.

तक्ता 3 मध्ये दिलेल्या एकूण खर्चातील प्रस्तावित भांडवली खर्चाची आकडेवारी तक्ता 4 मध्ये

तक्ता 4

सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील प्रस्तावित खर्चापैकी भांडवली खर्च (लक्ष रुपयात)

विकास गट	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90
कृषी व संलग्न सेवा	136.62 (15.41)	37.12 (3.18)	49.91 (4.45)	2.60 (0.30)
ग्रामीण विकास	6.16 (0.7)	-	-	-
पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	137.00 (15.92)	29.55 (2.53)	226.40 (20.21)	186.00 (21.44)
विद्युत विकास	-	140.89 (12.08)	197.88 (17.66)	128.00 (14.76)
उद्योग व खाणकाम	9.90 (1.15)	12.60 (1.08)	12.00 (1.07)	20.00 (2.31)
बाह्यक व दळणवळण	124.50 (14.47)	291.49 (24.98)	168.44 (15.03)	198.50 (22.89)
पर्यटन	-	-	-	-
सामाजिक व सामुहिक सेवा	446.25 (51.86)	654.69 (56.13)	465.73 (41.50)	332.27 (38.31)
एकूण	860.43 (100.00)	1166.34 (100.00)	1120.36 (100.00)	867.37 (100.00)

टीप : कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दाखवितात.

संदर्भ : जिल्ह्याच्या संबंधित वर्षाच्या वार्षिक नियोजन आकडेवारीवरून संकलित.

दिलेली आहे. तक्ता 3 व 4 मधील आकडेवारी-वरून असे दिसते की, या पंचवार्षिक योजनेत कृषी व संलग्न सेवा या गटावरील प्रस्तावित भांडवली खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले प्रमाण 1986-87 मध्ये 23 टक्के होते ते 1989-90 मध्ये 7.94 टक्क्यांपर्यंत कमी झाले. या गटातील प्रकल्पावर होणारे भांडवली खर्चाचे प्रमाणही हेरकावे खात होते. 1986-87 मध्ये कृषी व संलग्न सेवा गटात होणारी भांडवली गुंतवणूक एकूण खर्चाच्या 46.85 टक्के होती. ती 1989-90 मध्ये 2.05 टक्के इतकी कमी झाली.

ग्रामीण विकासावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले प्रमाण 1987-88 मध्ये 8.53 टक्के होते ते 1989-90 मध्ये 14.93 टक्के इतके झाले. पण या विभागात जिल्हा नियोजनात भांडवली खर्च दाखविण्यात आला नाही. पाटबंधारे व पुरनियंत्रण विभागावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले प्रमाण 14.55 (1987-88) वरून 11.68 टक्क्यांपर्यंत घटले आहे आणि 1987-88 व 1989-90 या वर्षी शंभर टक्के खर्च भांडवली दाखविला आहे.

विद्युत विकासावरील खर्चाचे प्रमाण 10.70 (1986-87) टक्क्यांवरून 8.04 (1989-90) टक्क्यांपर्यंत कमी झाले आहे. उद्योग व खाणकाम विभागावर एकूण खर्चाच्या चार टक्के इतका अल्प खर्च दाखविला आहे व त्यातील भांडवली खर्चाचे या विभागातील एकूण खर्चाशी असलेले प्रमाण 18 ते 25 टक्के राहिले आहे. म्हणजे कोल्हापूर जिल्ह्यात उद्योग खाजगी क्षेत्रातच विकसित व्हावा अशी नियोजनकारांची इच्छा दिसते. वाहतूक व दळणवळण विभागावर होणारा खर्च 1986-87 मध्ये एकूण खर्चाच्या 9.72 टक्के होता तो पुढील वर्षी 14.57 टक्के झाला व 1989-90 मध्ये 12.46 टक्के राहिला. हा सर्व भांडवली खर्च दाखविण्यात आला आहे.

सामाजिक व सामूहिक सेवा विभागावरील खर्चाचे एकूण खर्चाशी असलेले प्रमाण क्रमाक्रमाने 51.16 टक्क्यांवरून 40.04 टक्क्यांपर्यंत घटले. त्यातील भांडवली खर्चाचे प्रमाण 52 ते 68 टक्क्यांमध्ये कमीजास्त होत राहिले.

जिल्ह्याकडे आलेल्या वित्तीय साधनांचे विविध विभागांवर केलेले वाटप काही ठोस तत्वांच्या आधारे केलेले होते असे या विवेचनावरून दिसत नाही. त्यात चढउतारही मोठ्या प्रमाणात आहेत. उद्योग व खाणकाम आणि वाहतूक व दळणवळण या दोन विभागांना फार कमी स्थान दिल्याचे जाणवते.

सन 1989-90 साठी 24.60 कोटी रुपयांचा प्राथम आराखडा तयार करण्यात आला होता. या विषय अनुषंग भरून काढण्यासाठी 5.058 कोटींची जिल्हास्तरीय योजना सादर केली होती. राज्य सरकारने 17 कोटी रुपयांची वार्षिक योजना आणि 2.29 कोटी रुपयांची अनुषंग भरून काढण्याची वार्षिक योजना मंजूर केली आहे.

3

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

ग्रामीण विभागातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांचा विकास घडवून घ्याव्यासाठी कोल्हापूर जिल्ह्यात राज्य व केंद्र सरकारच्या समान आर्थिक सहाय्याने 1980-81 पासून एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (एग्राविका) अमलात आणण्यात आला. प्रत्यक्षात दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची यादी 1982-83 मध्ये तयार करण्यात आली. या सर्वेक्षणाप्रमाणे जिल्ह्यातील 3,17,832 कुटुंबांपैकी 1,66,311 (53 टक्के) कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखाली होती.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'एग्राविका'ची प्रगती तक्ते 5 व 6 मध्ये दिलेली आहे. तक्ता 5 मध्ये या योजनेखाली 1980-81 ते 1987-88 या काळातील खर्च व लाभार्थींची संख्या दिली आहे. तक्ता 5 मध्ये दिलेल्या आकडेवारीवरून खालील निष्कर्ष निघतात.

(1) प्राथमिक व दुय्यम क्षेत्रातील अगोदरच्या वर्षात दारिद्र्य रेषेवर आणता न आलेल्या कुटुंबांची संख्या 1986-87 मध्ये 1985-86 पेक्षा जास्त होती. तर 1987-88 मध्ये ती 1986-87 पेक्षा कमी होती. या विषय सेवाक्षेत्रातील अनुषंग असलेली लाभार्थींची संख्या दुसऱ्या वर्षी (1986-87) कमी झाली, तर तिसऱ्या वर्षी (1987-88) वाढली.

तक्ता 5

जिल्ह्यातील एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमावरील खर्च व लाभार्थींची संख्या

क्षेत्र	1980-81		1985-86		1986-87		1987-88	
	जुने	नवे	जुने	नवे	जुने	नवे	जुने	नवे
प्राथमिक	392.74	53.78	43.12	52.34	75.36	127.70	51.82	84.64
दुय्यम	17.01	1.55	1.42	2.19	2.70	4.89	2.17	1.92
सेवा	18.55	14.06	6.09	6.37	17.06	23.43	6.32	12.46
एकूण	428.30	69.39	50.53	60.90	95.12	156.02	60.31	99.02
लाभार्थी कुटुंबांची संख्या	40025	4627	9449	5108	6670	11778	5038	4349
प्राथमिक	3840	205	386	215	288	503	203	157
दुय्यम	2242	1032	1593	514	1060	1574	559	859
एकूण	46,107	5864	11,428	5837	8018	13,855	5800	5365

संदर्भ : जिल्ह्याच्या संबंधित वर्षांच्या वार्षिक नियोजन आराखड्यावरून संकलित.

(2) या तीन वर्षातील प्रत्येक वर्षी अनुदान देण्यासाठी निवडलेल्या लाभार्थी कुटुंबांची संख्या प्राथमिक, दुय्यम व सेवा क्षेत्रात एकच कल दर्शविते. 1986-87 मध्ये अगोदरच्या वर्षापेक्षा वाढ झाली व 1987-88 मध्ये घट झाली.

(3) दुय्यम व सेवा क्षेत्रातील लाभार्थींना अनुदान देण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या या रकमेत याच पद्धतीने या तीन वर्षात बदल झाल्यामुळे हे झाले, असे मानले तरी, प्राथमिक क्षेत्रातील लाभार्थींसाठी उपलब्ध असलेली रक्कम प्रत्येक वर्षी वाढत जाऊन 1987-88 मध्ये लाभार्थी कुटुंब संख्या कमी झालेली आहे. या बदलाचे उत्तर मिळत नाही.

(4) तक्ता 5 मधील वरच्या भागातील खर्चचे आकडे व खालच्या भागातील लाभार्थींचे आकडे यांचा भागाकार केला असता दिसणारे चित्र तक्ता 6 मध्ये मांडले आहे.

दारिद्र्य रेषेखालील दर कुटुंबामागे तीनही क्षेत्रात झालेला खर्च एक हजार रुपयांच्या आसपास आहे. प्राथमिक व सेवा क्षेत्रात दारिद्र्य रेषेखालील तवीन लाभार्थींवर झालेला खर्च मागच्या वर्षी लाभ न मिळालेल्या जुन्या लाभार्थींपेक्षा जास्त आहे. दुय्यम क्षेत्रात असा भरीव कल दिसून येत नाही.

प्राथमिक क्षेत्रातील लाभार्थी कुटुंबावरील खर्चात इतर क्षेत्रापेक्षा जास्त प्रमाणात वाढ झाली आहे. तरी-सुद्धा प्राथमिक क्षेत्रातच लाभार्थींना जास्त प्रमाणात रजविण्याचा प्रयत्न का केला जात आहे, ते कळत नाही. शिवाय या क्षेत्रातील अवास्तव गर्दी विचारात घेता हे करून प्राथमिक क्षेत्रावरील भार वाढविण्याचा चुकीचा पवित्रा शासन घेत आहे, असे वाटते.

दारिद्र्य निर्मूलनातील प्रत्येक कुटुंबावरील हा खर्च फारच अपुरा वाटतो. त्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलनही होत नाही आणि पैसाही खर्च होतो. त्यापेक्षा कमी कुटुंबावर हा पैसा खर्च करून त्यांना दारिद्र्य रेषेवर आणणे श्रेयस्कर.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमात कोल्हापूर जिल्ह्यात 1980-81 ते 1987-88 या कालावधीत झालेल्या कार्याची माहिती तक्ता 7 मध्ये दिली आहे.

या तक्त्यातील माहितीचा अभ्यास केला असता असे दिसते की 1980-81 ते 1984-85 या काला-वधीत 'एग्राविका' वर केलेला खर्च तरतुदीपेक्षा 87 टक्क्यांनी जास्त असून लाभार्थी कुटुंबांची संख्या फक्त 10.6 टक्क्यांनी वाढली. याविरुद्ध 1985-86 मध्ये वित्तीय खर्च तरतुदीपेक्षा 16.5 टक्क्यांनी कमी होऊन लाभार्थी संख्या मात्र 9.20 टक्क्यांनी वाढली. पुढील वर्षी म्हणजे 1986-87 मध्ये दोन्ही प्रवृत्तीमध्ये हाच कल राहिला. वित्तीय खर्च तर तरतुदीपेक्षा 12.83 टक्क्यांनी कमी होऊनसुद्धा लाभार्थींचे गाठलेले भौतिक लक्ष्य अपेक्षेपेक्षा 39.46 टक्क्यांनी जास्त होते. 1987-88 मध्ये मात्र हा कल फिरलेला दिसतो. वित्तीय खर्च तर तरतुदीपेक्षा 7.88 टक्क्यांनी व लाभार्थी कुटुंबसंख्यापूर्ती अपेक्षेपेक्षा 9.23 टक्क्यांनी कमी झाली. तक्ता 7 मधील पाचव्या ओळीतील लाभार्थींची भौतिक पूर्ती संख्या तक्ता 5 मधील एकूण लाभार्थी कुटुंबांच्या संख्येतील आहे.

अनुसूचित जातीतील लाभार्थी कुटुंबावर आलेला खर्च जिल्ह्यातील 'एग्राविका' वरील एकूण खर्चाच्या अनुक्रमे 19.45 (1985-86) टक्के, 22.52 (1986-87) टक्के व 17.27 (1987-88) टक्के होता. तर अनुसूचित जातीतील लक्ष्य (कुटुंबे) एकूण-लक्ष्याच्या अनुक्रमे 26.59 टक्के 33.37 टक्के व 22.59 टक्के होते.

दारिद्र्य रेषेखालील स्त्रियांच्या उद्धारासाठी 1984-85 पर्यंत स्वतंत्र तरतूद नव्हती. अनुसूचित जातीवद्दलच्या खर्चाचा कल येथे तसाच दिसून येतो. सन 1985-86 मध्ये एकूण खर्चाच्या 4.69 टक्के खर्च लाभार्थी स्त्रियांवर करण्यात आला. यावेळी त्याची संख्या एकूण लाभार्थींच्या संख्येच्या 7.67 टक्के होती पुढील वर्षी स्त्री लाभार्थींची संख्या एकूण लाभार्थी कुटुंबांच्या 17.83 टक्के असूनही त्यांच्यावरील खर्च एकूण खर्चाच्या 11.30 टक्के होता. 1987-88 मध्ये एकूणाच्या 15.88 टक्के असलेल्या स्त्री लाभार्थींना एकूण खर्चाच्या 11.70 टक्केच हिस्सा मिळाला. आणखी जाणवणारी एक मोष्ट अशी की, 1985-86 च्या सुरुवातीला अगोदरच्या वर्षातील स्त्री लाभार्थींचा अनुषेप 295 होता तो पुढील वर्षी (1986-87) 485 तर 1987-88 मध्ये 766 झाला.

तक्ता 6

कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'प्राथमिक' खांदील वर कुटुंबासांगील खर्च (रुपयांल)

क्षेत्र	1980-81		1985-86		1986-87		1987-88			
	जुने	नवे	जुने	नवे	जुने	नवे	जुने	नवे		
प्राथमिक	981.24	894.23	1162.31	1025.51	1024.67	1129.84	1084.22	1023.82	1946.19	1453.71
दुय्यम	444.96	784.53	756.10	769.43	1018.60	937.50	972.17	1068.97	1222.92	1136.03
सेवा	827.39	1085.56	1362.40	1264.91	1239.30	1609.43	1488.56	1130.59	1450.52	1324.40
सरासरी	928.93	909.96	1183.32	1053.23	1043.34	1186.33	1126.10	1039.93	1845.67	1427.05

संवरण : तक्ता 5 वरून तयार केला आहे.

तबता 7

कोल्हापूर जिल्ह्यात एकारिक श्रांणीक विकास कायंत्सात शालेले कायं

विविध बाबी	1980-81		1985-86 लाभाश्री		1986-87 लाभाश्री		1987-88 लाभाश्री				
	ते	1984-85	जुने	नवे	एकूण	जुने	नवे	एकूण	जुने	नवे	एकूण
आथिक लक्ष्य (लक्ष रुपये)	253.78	68.00	68.00	102.19	170.19	55.92	129.72	185.64	80.00	121.10	201.10
आथिक पूर्ती (लक्ष रुपये)	474.58	50.83	50.83	91.87	142.70	60.90	100.91	161.81	60.30	124.96	185.26
भौतिक लक्ष्य (कुटुंबे)	45,628	6,800	6,800	3,665	10,465	5,592	4,300	9,892	8,000	4,300	12,300
भौतिक पूर्ती (कुटुंबे)	46,087	5,564	5,564	5,864	11,428	5,837	7,958	13,795	5,800	5,365	11,165
अनुसूचित जाती खच (लक्ष रुपये)	79.01	12.20	12.20	15.56	27.76	15.79	20.65	36.44	13.55	1,845	32.00
अनुसूचित जाती लक्ष्य (कुटुंबे)	9,708	1,304	1,304	1,479	2,783	1,571	1,770	3,341	1,364	1,415	2,779
स्त्रियांवरील खच (लक्ष रुपये)	--	2.51	2.51	4.19	6.70	5.81	12.48	18.29	7.27	14.41	21.68
लाभाश्री श्रियांची संख्या	--	295	295	508	803	485	1,279	1,764	766	1,187	1,953

संदर्भ : वार्षिक नियोजन अहवालपरुम संकलित.

विशेष घटक योजना

जिल्ह्यामधील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध लोकांच्या विकासासाठी वार्षिक योजनेमध्ये 'विशेष घटक योजना' या नावाने स्वतंत्र तरतूद केली जाते. 1981 च्या जनगणनेप्रमाणे कोल्हापूर जिल्ह्यात अनुसूचित जाती व नवबौद्धांची संख्या 3.03 लक्ष म्हणजे एकूण लोकसंख्येच्या 12 टक्के होती. आदिवासी

कोल्हापूर जिल्ह्याच्या वार्षिक नियोजन आराखड्यामध्ये सूचित केलेल्या तरतुदींची टक्केवारी पाहता प्रामुख्याने लक्षात घेणारी नोष्ट म्हणजे विशेष घटक योजनेसाठी 1988-89 मध्ये करण्यात आलेली तरतूद एकूण योजनेतील तरतुदीच्या 23 टक्के होती; 1989-90 मध्ये हे प्रमाण 12 टक्के होते. या योजनेचा आराखडाही स्वतंत्र तयार करण्यात आला आहे. या योजनेत कृषी व संलग्न सेवा, ग्रामीण विकासासाठी

तथ्यता 8

कोल्हापूर जिल्ह्यातील विकास आराखड्यातील विशेष घटक योजनेसाठीची तरतूद (लक्ष रुपयात)

जिल्ह्याच्या योजनेत समाविष्ट केलेल्या वैयक्तिक व कौटुंबिक लाभाच्या योजना	1988-89		1989-90	
	वार्षिक योजना तरतूद	विशेष घटक योजना तरतूद	वार्षिक योजना तरतूद	विशेष घटक योजना तरतूद
(1) कृषी व संलग्न सेवा	32.37 (2.70)	13.84 (5.20)	50.68 (3.85)	14.55 (5.12)
(2) ग्रामीण विकास विशेष कार्यक्रम	184.44 (15.41)	41.33 (15.53)	237.80 (18.05)	44.69 (15.72)
(3) लघु पाटबंधारे	0.10 (0.008)	0.09 (0.033)	0.01 (नगण्य)	0.01 (नगण्य)
(4) विद्युत विकास	125.00 (10.44)	20.60 (7.74)	128.00 (9.72)	24.26 (8.54)
(5) उद्योग व खाणकाम	51.55 (4.31)	7.92 (2.98)	52.15 (3.96)	7.96 (2.80)
(6) वाहतूक व दळणवळण	2.23 (0.19)	2.23 (0.84)	2.00 (0.15)	2.00 (0.70)
(7) सामाजिक व सामूहिक योजना	791.40 (66.11)	180.14 (67.68)	846.78 (64.28)	190.73 (67.11)
एकूण	1197.09 (100.00)	266.15 (100.00)	1317.42 (100.00)	284.20 (100.00)

टीप : कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दाखवितात.

संदर्भ : कोल्हापूर जिल्ह्याच्या संबंधित वर्षाच्या वार्षिक नियोजन आराखड्यावरून संकलित.

विशेष कार्यक्रम इत्यादी सात घटकांचा समावेश होतो.

तक्ता 8 मध्ये 1988-89 व 1989-90 या वर्षातील जिल्ह्याच्या योजनेत समाविष्ट केलेली वैयक्तिक व कौटुंबिक लाभार्थी योजनेवरील तरतूद दिलेली आहे.

तक्ता 3 मध्ये दिल्याप्रमाणे 1988-89 वर्षाची योजना पंधरा कोटी रुपयांची होती. त्यापैकी 11.97 कोटी रुपये (78.80) विशेष घटक योजनेसंबंधात असलेल्या बाबींवर खर्च व्हावयाचे होते. आणि त्यापैकी 266.15 लक्ष रुपये (22.23 टक्के) विशेष घटक योजनेत खर्च व्हावयाचे होते. 1989-90 मधील योजनेत एकूण 13.17 कोटी रुपयांपैकी 284.20 लक्ष रुपये (21.57 टक्के) विशेष घटक योजनेत खर्च व्हावयाचे होते.

तक्ता 8 मध्ये दिलेल्या आकडेवारीच्या पृथक्-वकरणातून असे स्पष्ट होते की, 1988-89 व 1989-90 या दोन वर्षांत विशेष घटक योजनेतील विविध बाबींवर होणाऱ्या खर्चाच्या प्रमाणात फारसा संबंध नाही. कृषी व संलग्न सेवांवर 1988-89 मध्ये एकूण खर्चाच्या 40.75 टक्के तरतूद विशेष घटक योजनेअंतर्गत होती, तर 1989-90 मध्ये हे प्रमाण 28.70 टक्कांवर आले. ग्रामीण विकासासाठी असलेल्या विशेष कार्यक्रमातील विशेष घटक योजनेतील तरतूद ही 22.40 टक्कांवरून 18.79 टक्कांपर्यंत कमी करण्यात आली. विद्युत विकासावरील भर वाढविण्यात आला व सामाजिक सेवा आणि सामूहिक सेवा योजनेवरील भर जवळजवळ कायम राहिला.

कृषी व संलग्न सेवा या विभागातील विविध बाबींचा विचार करता आदिवासी शेतकऱ्यांना शेती तंत्रज्ञान, पशुसंवर्धन, मच्छिमारी, दुग्धोत्पादन या बाबतीत विशेष प्रशिक्षण देण्याच्या कार्यक्रमावर भर असल्याचे दिसून येते. अनुसूचित व आदिवासी लोकांना उत्पादन वाढविण्यासाठी सक्षम करण्यावरील हा भर योग्य होय.

ग्रामीण विकासासाठी असलेल्या कार्यक्रमात 'एग्रोविका' (27.44 लक्ष रुपये, 61.4 टक्के) राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (15 लक्ष रुपये, 33.56 टक्के)

व रोजगार हमी योजना (1.80 लक्ष रुपये, 4.02 टक्के) हे महत्त्वाचे कार्यक्रम 1989-90 मध्ये हाती घेण्यात आले.

विद्युत विकास कार्यक्रमात हरिजन वस्त्यांच्या विद्युतीकरणसाठी दहा लक्ष रुपये या वर्षात खर्च करण्यात यावयाचे होते. आदिवासी लोकांसाठी असलेल्या उद्योग विकास कार्यक्रमात सुशिक्षित बेकारांना बीज भांडवल पुरविण्यावर भर (70.35 टक्के) देण्यात आला आहे. वाहतूक व्यवस्थेच्या विकासासाठी निर्धारित करण्यात आलेले सर्व पैसे, म्हणजे दोन लक्ष रुपये, हरिजन वस्त्यांना जोडणारे रस्ते बांधण्यावर खर्च केले जावयाचे होते.

सामाजिक व सामूहिक विकास योजनांमध्ये जिल्हा प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम (60 लक्ष रुपये), नळाने पाणी पुरवठा (60 लक्ष रुपये), घरकुल योजना (2.5 लक्ष रुपये), वसतिगृहे (2.75 लक्ष रुपये) व शालेय आहार कार्यक्रम (2.04 लक्ष रुपये) या योजना अनुसूचित जाती व आदिवासी लोकांसाठी घेण्यात आल्या आहेत.

5

भौगोलिक समतोल

कोल्हापूर जिल्हा वारा तालुक्यांचा आहे. यात पन्हाळा, भुदरगड, राधानगरी, गगनबावडा, शाहूवाडी, चंदगड, आजरा हे तालुके डोंगरी आहेत. या तालुक्यात पाणी पुरवठ्याचे प्रमाण कमी आहे. करवीर, हात-कणगळे, शिरोळ, कागल, गडहिंग्लज या तालुक्यातील जमीन सुपीक आणि पाणी पुरवठ्याचे प्रमाण जास्त. शिवाय या तालुक्यात औद्योगिक वाढीचे प्रमाणही जास्त आहे. 1976 ते 1986 या दहा वर्षांच्या काळात या या तालुक्यात असलेला असमतोल कमी करण्यात नियोजनाला काही यश आले का, हे तपासण्याचा प्रयत्न लेखाच्या या विभागात केला आहे. त्यासाठी साक्षरतेचे शेकडा प्रमाण, दर हजारी लोकसंख्येमागे असलेली इस्पितळे, दवाखाने, प्रसूतिगृहे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमाण दर हजारी लोकसंख्येमागे असलेली खाटांची संख्या, दर हजारी लोकसंख्येमागे असलेले निविजोकरणाचे प्रमाण, सहकारी संस्था, बँक कार्यालये

यांचे हजारी लोकसंख्येतील प्रमाण व दर बँक कार्या-
लयामागील लोकसंख्या या कसोट्या विचारात घेतल्या
आहेत. जिल्ह्यातील या सोयी 1981 च्या जनगणने-
नुसार विचारात घेतल्या आहेत. (तक्ता 9)

या तक्त्यातील आकडेवारीकडे दृष्टिक्षेप टाकला
असता बहुतेक सर्व बाबींमध्ये डोंगरी भागातील सर्व
तालुके आणि सपाटीवरील कागल व मडहिंगलज हे
तालुके मागे आहेत असे दिसते. साक्षरता प्रमाण, दर

हजार लोकसंख्येमागील खाटांची संख्या, दर हजारी
निबिजीकरणाचे प्रमाण, दर हजारी लोकसंख्येमागील
बँक कार्यालये व बँक कार्यालयांमागील लोकसंख्येचे
प्रमाण या बाबतीत हे तालुके मागे असल्याचे दिसते.
दर हजारी लोकसंख्येमागे असलेली वैयक्तिक सेवा व
सहकारी संस्थांची संख्या या बाबतीत पन्हाळा,
भुदरगड, राधानगरी, शाहूवाडी व आजरा या डोंगरी
तालुक्यांची परिस्थिती वेगळी आहे.

तक्ता 9

कोल्हापूर जिल्ह्यातील तालुकावार

तालुका	साक्षरता शेकडा प्रमाण		वैयक्तिक सेवा दर हजारी		दर हजारी खाटांची संख्या	
	76-77	86-87	76-77	86-87	76-77	86-87
(अ) डोंगरी तालुके						
1 पन्हाळा	29.07	38.67	0.074	0.088	0.15	0.23
2 भुदरगड	28.10	38.37	0.074	0.065	0.12	0.22
3 राधानगरी	29.18	34.87	0.080	0.073	0.16	0.64
4 गगनबावडा	29.66	32.35	0.11	0.087	0.19	0.70
5 शाहूवाडी	22.76	30.55	0.075	0.072	0.15	0.31
6 चंदगड	22.84	30.89	0.053	0.053	0.10	0.27
7 आजरा	25.49	36.66	0.083	0.085	0.14	0.43
(ब) सपाटीवरील तालुके						
8 करवीर	45.95	56.24	0.082	0.078	1.48	1.25
9 हातकणगले	40.76	51.70	0.041	0.051	0.29	0.45
10 शिरोळ	42.22	51.61	0.055	0.074	0.10	0.34
11 कागल	30.17	40.63	0.082	0.060	0.17	0.18
12 मडहिंगलज	30.32	40.59	0.057	0.062	0.08	0.34
जिल्हा सरासरी	35.37	45.49	0.069	0.068	0.42	0.59

तकता 9 मध्ये दिलेल्या विविध बाबींमध्ये या दहा वर्षांत झालेल्या वाढीच्या प्रमाणाची तुलना केली असता असे दिसून येते की, साक्षरतेच्या शेकडा प्रमाणाच्या वाढीचा दर आजरा तालुक्यात सर्वात जास्त (41.32 टक्के) तर गजनवावडा तालुक्यात सर्वात कमी (9.07 टक्के) होता. वैद्यकीय सेवांच्या वाढीच्या प्रमाणाबाबतीत शिरोळ तालुका अग्रभागी (34.55 टक्के) होता तर कागल तालुका सर्वात मागे होता (-26.83 टक्के). दर हजार लोकसंख्येमागील

खाटाचे प्रमाण गडहिंग्लज तालुक्यात सर्वात जास्त गतीने (325 टक्के) वाढले तर करवीर तालुक्यात (-15.14 टक्के) ते घटले. वैद्यकीय सेवांच्या ग्रामीण भागात प्रसार होत आहे, ही स्वागतार्ह बाब होय. निविडीकरणाचे प्रमाण सर्वत्र तालुक्यातून घटत असताना हातकरणाचे तालुक्यात ते अल्पांशाने का होईना पण वाढले (0.39 टक्के). करवीर तालुका हे प्रमाण घटविण्यात आघाडीवर (-59.15 टक्के) होता.

आर्थिक सामाजिक समालोचन

दर हजारी निविडीकरण प्रमाण		दर हजारी सहकारी संस्था		दर हजारी बँक कार्यालये		दर बँक कार्यालयामागे लोकसंख्या	
76-77	86-87	76-77	86-87	76-77	86-87	76-77	86-87
11.36	9.01	0.59	0.55	0.09	0.13	10,592	7,773
17.23	9.72	0.77	0.81	0.07	0.13	12,035	7,714
17.30	9.42	0.65	0.59	0.10	0.18	9,619	5,393
13.06	8.26	0.64	0.95	0.03	0.26	32,050	3,833
18.08	7.89	0.60	0.54	0.07	0.22	14,977	8,625
13.71	8.82	0.59	0.50	0.04	0.14	22,376	7,389
16.37	9.96	0.68	0.60	0.10	0.17	10,555	5,750
30.99	12.66	0.24	0.23	0.18	0.26	5,554	3,717
15.51	15.57	0.23	0.17	0.15	0.16	6,597	5,559
12.74	9.14	0.30	0.26	0.15	0.29	6,846	4,473
20.64	8.76	0.54	0.51	0.07	0.14	13,233	7,038
18.32	8.51	0.57	0.39	0.11	0.17	9,064	6,481
18.89	10.99	0.43	0.37	0.11	0.19	8,258	5,252

संदर्भ : संबंधित वर्षाच्या सामाजिक आर्थिक समालोचन अहवालावरून संकलित.

सहकारी संस्थांचे सर्वत्र जिल्ह्यातील हजारो लोकसंख्येमागील प्रमाण असमाधानकारक दिसते. सहकारी संस्थांची महाराष्ट्रातील मंभोत्री असलेल्या ठिकाणीच ही परिस्थिती असेल, तर इतर जिल्ह्यातील कार्यावृद्ध न कोललेले बरे. इतर बाबतीत पुढारलेला करबीर तालुका या संदर्भात मागे असल्याचे दिसते. येथील संस्थांचे सरासरी आकारमान मोठे असल्यामुळे हे जाणवत असावे. या बाबतीत गगनवावडा तालुका आघाडीवर आहे, तर गडहिंगलज तालुका मागे पडत आहे.

बँक सेवा प्रसाराबाबतीत सर्व डोंगरी तालुके व कागल व गडहिंगलज हे सपाटीवरील तालुके जिल्हा सरासरीच्या मागे आहेत. बँक सेवा प्रसाराच्या बाबतीत बाढीचे प्रमाण गगनवावडा तालुक्यात सर्वात जास्त (766.66 टक्के) तर शिरोळ तालुक्यात सर्वात कमी (6.67 टक्के) होते.

तक्ता 9 मधील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांचा विकास समान गतीने होत नाही. मागे पडलेल्या तालुक्यांची विकासाची गती काही बाबतीत बरी असली, तरी विकासाचा अनुशेष भरून काढण्याएवढी तेज नाही.

6

निष्कर्ष

आर्थिक नियोजनात लोकांचा सहभाग मिळविण्याच्या दृष्टीने विकासाची फळे तळागाळाच्या लोकांपर्यंत पोचविण्यासाठी आणि स्थानिक साधनांचा वापर करून स्थानिक गरजा जास्तीत जास्त पूर्ण करण्यासाठी प्रादेशिक नियोजन, जिल्हा नियोजन आवश्यक आहे, या बाबतीत दुमत होण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्रात व कोल्हापूर जिल्ह्यात जिल्हा नियोजन 1974 मध्ये अंमलबजावणीत आले. या मोठ्या आता पंधरा वर्षे झाली. पण जिल्हा पातळीवरील नियोजन यंत्रणा आजही प्रशिक्षित व विकसित झालेली नाही. जिल्हा नियोजनातील साधनसंपत्तीचे सर्वेक्षण, विकासाच्या शक्यतेची रुपरेषा, जिल्ह्यातील लोकांच्या मागण्या व अपेक्षांची जाण, या बाबतीत कशाचीही पूर्तता झालेली नाही.

जिल्हा नियोजन म्हणजे आजही राज्य सरकारने उपलब्ध करून दिलेला पैसा वेगवेगळ्या प्रकल्पांसाठी वाटपाची प्रक्रिया आहे. त्यात राष्ट्रीय, राज्यस्तरीय वरील अभक्रमांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसत नाही. आज उपलब्ध असलेला पैसा दुसरे प्रकल्प बाजूला ठेवून एका प्रकल्पासाठी वापरावयाचा. नंतर पैसा उपलब्ध झाल्यास दुसऱ्या प्रकल्पाचा विचार करावयाचा. कारण पुढील वर्षी या प्रकल्पासाठी पैसा उपलब्ध होईलच, याची सावधता नाही. वार्षिक योजनांसाठी मंजूर झालेल्या रकमांमधील चढउतारावरून हेच दिसून येते.

वार्षिक योजनांसाठी प्रत्यक्षात खर्च झालेल्या रकमेचे मंजूर खर्चाशी असलेले प्रमाण पाहिले, तर असे आढळून येते की, जिल्ह्याच्या नियोजित विकासाच्या गरजा भागविण्यास पुरेशी रक्कम राज्य सरकारकडून उपलब्ध होत नाही. एकूण खर्चापैकी भांडवली खर्चाचे प्रमाण स्थिर राहिलेले आणि स्थिर गतीने वाढलेले दिसत नाही.

विविध क्षेत्रातील परस्परवलंबित्व राखण्यासाठी प्रयत्न नियोजनात केला जात नाही. त्यामुळे एका क्षेत्रातील महत्त्वाच्या बाबीवरील तरतूद कमी केल्यास त्या क्षेत्राच्या विकासाचा दर कायम राखण्यात अडचणी येतात. विविध प्रकल्प राज्य सरकारचे विविध विभाग स्वतंत्रपणे असलात आणतात. त्यांच्या प्रगतीचे समालोचक स्वरूप कोठेच दिसत नाही. जिल्हा नियोजन-मंडळातील घटकांना विकासाच्या अग्रक्रमातील बदलांची आणखी प्रकषांनी जाणीव व्हावयास हवी.⁷

विशेष घटक योजनेमधील विविध बाबींचे परस्परवलंबित्व लक्षात घेतलेले दिसत नाही. कृषी व संलग्न सेवांवरील खर्चात एकदम बारा टक्क्यांनी घट झाल्याचे दिसते.

भौगोलिक अनुशेष भरून काढण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न करण्यात आलेले दिसत नाहीत. लोकसंख्यावाढीला आळा घालण्याचे राष्ट्रीय पातळीवर आटोकाट प्रयत्न होत असताना जिल्ह्यातील प्रत्येक तालुक्यातील निर्बिजीकरणाचे प्रमाण घटावे, ही बाब चिंताजनक आहे.

संदर्भ टीपा

1. शंकर नारायण, एम्. आणि गौड, एम्. बसवाण्या, DISTRICT PLANNING AND KARNATAKA STATE, The Economic Times, Wednesday 28-6-1989, पृ. 7.
2. नान्जुदप्पा, डी. एम्., तळापासून नियोजन, योजना; जानेवारी 1989, पृ. 81-86.
3. गाडगीळ, ध. रा., DISTRICT DEVELOPMENT PLANNING, Kafe Memorial Lecture, Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune, 1966.
4. अलम योगेंद्र के., जिल्हानियोजन, तांत्रिक विकास आणि पंचायत राज्य, योजना, जानेवारी 1989, पृ. 47-54.
5. तत्रैव पृ. 47-54.
6. तत्रैव पृ. 47-54.
7. मुखर्जी, अभितावा; DECENTRALISED PLANNING, The Economic Times, Wednesday 13-12-1989, पृ. 5.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

आजीव सदस्यांची यादी

(जानेवारी-मार्च 1990 अंकावरून पुढे चालू)

- 480 प्रा. रमेश कटके, शिरूर-घोडनदी (जि. पुणे)
481 प्रा. साहेबराव सी. शेजव, अमरावती.
482 प्रा. के. बी. काटे, कोल्हापूर.
483 डॉ. अबदुल मन्नान शेख, गोंदिया, (जि. भंडारा).
484 प्रा. धनंजय सावळे, मुंबई.
485 प्रा. लक्ष्मण शिवराम पाटील, नंदुरवार (जि. धुळे)
486 डॉ. विजय कविमंडन, वर्धा.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद : स्थायी निधी

देणगीदारांची नावे

71	डॉ. सौ. कुमुदिनी देशपांडे, पुणे	रु. 150
72	डॉ. मो. वि. भाटवडेकर, पुणे	रु. 10,000

ग्रंथ परीक्षण

रशियातील पुनर्रचना

म. ग. वापट

सुगावा प्रकाशन, पुणे, मार्च 1990,
पृष्ठे 135, किंमत रु. 40.

1917 मधील ऑक्टोबर क्रांतीनंतर लेनिनच्या नेतृत्वाखाली बोलशेविक पक्ष रशियात सत्तेवर आरूढ झाल्यानंतर कार्ल मार्क्सप्रणीत समाजवादाच्या प्रयोगाला खऱ्या अर्थाने जगात सुरुवात झाली. 1917 पूर्वीच्या भांडवलशाही प्रवृत्तीला संपूर्ण मूठमाती देऊन त्या जागी समाजवाद प्रस्थापित करणाऱ्या राष्ट्रांपैकी रशिया हे अग्रेसर राष्ट्र आहे. समाजवादी आर्थिक व्यवस्थेच्या माध्यमातूनसुद्धा भांडवलशाहीप्रणीत अर्थव्यवस्थेच्या तोलामोलानी अर्थव्यवस्था व सुखता निर्माण करता येते, हे जगाला दाखवून देण्याचा रशियाचा प्रयत्न होता. म्हणूनच 1917 नंतर 1987 पर्यंतच्या, म्हणजे अवघ्या 70 वर्षांच्या, कालावधीत या मागास, अर्धसरंजामदारी, अर्धवसाहतिक देशाने आज एक प्रगत देश म्हणून अमेरिकेची अरोवरी करून जगात समर्थ व शक्तिशाली अशी दुसरी फळी निर्माण केली आहे. या कालावधीत समाजवादाच्या नावाखाली रशियाने आर्थिक, सामाजिक, राजकीय जीवनात जी वाटचाल केली त्यात अनेक मान्यवर प्रभृतींनी आपले ठसे उमटविले आहेत. क्रांतीनंतर रशियाने आजवर जी प्रवास केला तो एकाच प्रकारचा नसून लेनिनपासून ते थेट गोर्बाचोव्हपर्यंत अनेकांनी समाजवाद समर्थपणे राबविण्यासाठी व दृढ करण्यासाठी विविध प्रयोग केले. म्हणून रशिया त्या त्या काळात या मान्यवरांच्या विचारांच्या अमलबजावणीची प्रयोगशाळा बनला होता. मात्र त्या प्रयोगांना त्या प्राप्त परिस्थितीचा आधार होता.

अलीकडे वृत्तपत्रातून, दूरदर्शनवरून व इतर प्रसारमाध्यमांतून रशियातील ताज्या घडामोडीविषयी आपण वाचतो, बघतो व ऐकतो आहोत. या नवीन घडामोडींचा नायक मिखाइल गोर्बाचोव्ह असून रशियातील "पुनर्रचना" या विचाराने त्यांनी रशियाला अक्षरशः वेड लावले आहे. तसेच जगातील अनेक अर्थशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक व राजकीय तज्ज्ञांवर रशियाच्या बाबतीत नव्याने विचार करण्याची पाळी त्यांनी आपली आहे. जगभर गाजत असलेली व अनेकांच्या मनाघट्टे

संज्ञम निर्माण केलेली ही "पुनर्रचना" नेमकी काय आहे याची रूपरेषा, त्याचे स्वरूप, त्याची व्याप्ती त्याची आवश्यकता इत्यादी गोष्टी सविस्तरपणे यांडण्याचा प्रपंच बापटांनी प्रस्तुत ग्रंथात केला आहे. बापट यांचा समाजवादी देशांच्या अर्थव्यवस्थां-संबंधीचा गाढ अभ्यास असून गेल्याच वर्षी "कार्ल मार्क्स : जीवन व विचार" हे त्यांचे पुस्तक प्रकाशित झाले. "रशियातील क्रांती आणि नंतर" हे पुस्तक थोड्याच दिवसात बाहेर पडणार आहे.

मिखाइल गोर्बाचोव्ह यांनी रशियातील अर्थ-व्यवस्थेसाठी जो पुनर्रचनेचा कार्यक्रम हाती घेतलेला आहे त्यासंबंधीचे ऐतिहासिक पार्वभूमीसहित लिखाण या पुस्तकात असून एकूण दहा प्रकरणात व तीन परिशिष्टांत विषयाची मांडणी केलेली आहे. आवश्यकतेनुसार पुरेशी प्रातिनिधिक व अलीकडील सांख्यिकी माहिती, तक्ते, आलेख व आकृत्यांच्या सहा-ध्याने विषय विवाद करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे.

"पुनर्रचनेची पार्वभूमी" या पहिल्या प्रकरणात गोर्बाचोव्ह यांची कैलियत, पुनर्रचना म्हणजे काय, व गोर्बाचोव्ह हे कोण होते या तीन उपनिभागातून पुनर्रचनेसंबंधी गोर्बाचोव्ह यांचे विचार, पुनर्रचनेचा वास्तव अर्थ, गोर्बाचोव्ह यांनी आपल्या वयाच्या 21 व्या वर्षापासून व नंतरच्या 40 वर्षांत संबंध रशियाला मुठीत ठेवण्याइतकी शक्ती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने केलेली वाटचाल आणि रशियातील बदलत्या परिस्थितीला अनुसरून आलेले विचार मांडण्यात आले आहेत.

अलीकडील काही वर्षांत रशियातील एकूणच परिस्थिती समाधानकारक नसल्याची व उपलब्ध क्षमता पूर्णपणे उपयोगात आणली जात नसल्याची जाणीव सर्वांताच झालेली आहे. या जाणिवेतूनच समाजाला परिपूर्ण करण्याच्यादृष्टीने संरचनात्मक व गुणात्मक परिणाम घडवून आणणारे जे प्रयत्न करण्यात येत आहेत त्यातूनच हा पुनर्रचनेचा कार्यक्रम आकार घेत आहे. हे नवीन कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठीच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर रशिया शांततेचा प्रस्ताव मांडत आहे अशीही कुजबूज ऐकावयास मिळते. परंतु अंतर्गत प्रगतीसाठी त्याला अनेक राष्ट्रांशी आंतर-

राष्ट्रीय संबंध सुरळीत ठेवण्याची गरज आहे. आजच्या परिस्थितीची ती एक वास्तव गरज आहे. पुनर्रचनेची निकडीची गरज रशियाच्या समाजव्यवस्थेच्या विकास-प्रक्रियेतूनच निर्माण झाली आहे आणि पुनर्रचनेला जिल्ब लावणे म्हणजे नजीकच्या भविष्यकाळात परिस्थिती खूपच विचडू देणे होय. क्रांतीनंतर सातव्या दशकाच्या मध्यावर समाजवादी अर्थव्यवस्थेत असंभाव्य घटक मानली गेलेली कुठितावस्था आणि तत्सम गोष्टी डोके वर काढू लागल्या. सामाजिक आणि आर्थिक विकासात एक प्रकारचा गतिरोध करणारी यंत्रणा तयार झाली होती. साधनसंपत्तीच्या विपुलते-मुळे देशाच्या आर्थिक विकासात "विस्तारक विकास मार्ग" (extensive growth path) 1960 पर्यंत कसा अवलंबिला व नंतर 'साधन विकास मार्ग' (Intensive growth path कसा अवलंबिला याची चर्चा करण्यात आली आहे.) आर्थिक विकासाच्या नावाखाली ग्राहक तर भरडला जात होताच, परंतु शास्त्रीय व तांत्रिक प्रगतीकडेही दुर्लक्ष होत होते. विचारसरणीच्या स्तरावर गतिरोध करणारी यंत्रणा, नवीन नवीन कल्पना आणि नव्या-नव्या समस्यांचा विधायक पद्धतीने विचार करण्याच्या आड येत होती. सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासात पंडिती सिद्धांतांची वाहवा होत होती. पण सर्जनशील विचारांची मुस्कटदाबी चालली होती. एकूणच परिस्थिती विचित्र बनून रशियाची खोगिरावरील मांड सुटून गाडी दुसऱ्याच वाटेने चालली होती. अशा प्रकारचा सूर रशियाच्या राज्यकर्त्यांचा असल्याची चर्चा लेखकाने केली आहे. या पार्वभूमीवर 1986 मध्ये गोर्बाचोव्ह यांनी साम्यवादी पक्षाचे सरचिटणीस झाल्यानंतर आयोजित केलेल्या केंद्रीय समितीच्या अधिवेशनात आपले निष्कर्ष / निर्णय जाहीर केले, आणि पुनर्रचनेचा व्यूह स्पष्ट करून त्यासंबंधी सैद्धांतिक भूमिकाही जाहीर केली.

नंतर गोर्बाचोव्ह याना अभिप्रेत असलेल्या पुनर्रचनेच्या काही व्याख्या व अर्थ विशद करण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे. पुनर्रचना म्हणजे "कुठितावस्थेतून बाहेर पडण्याला गतिरोध करणारी यंत्रणा भोडून टाकण्याचा तसेच सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीला गती देण्याचा खात्रीलायक आणि परिणामकारक कार्यक्रम होय." पुनर्रचना म्हणजे

“लोकांच्या अभिक्रमाला (Initiative) मोकळी वाट करून देणे होय.” या पुनर्रचनेच्या कल्पनेत समाजवाद आणि लोकशाही यांची युती आहे. समाजवादी रचनेच्या लेनिनवादी तत्वाला आणि व्यवहाराला दिलेला तो उजाळा आहे. म्हणूनच लेखकाने या पुनर्रचनेची 1917 च्या क्रांतीशी तुलना न करता तिला समाजवादाच्या विकासातील सारस्वताला साकारणारी एक क्रांतिकारी प्रक्रिया म्हणून संबोधले आहे. गोर्बाचोव्ह यांनी समाजजीवन गतिमान करण्यासाठी पुनर्रचनेचा जो क्रांतिकारी कार्यक्रम रशियातील समाजासमोर मांडला, त्याला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आहे. सन 1986 ते 2000 या कालावधीत ज्या तीन पंचवार्षिक योजना राबविल्या जातील त्यात या कार्यक्रमाचे प्रतिबिंब पडलेले दिसेल.

ग्रंथाच्या नंतरच्या भागात गोर्बाचोव्ह यांचा परिचय करून दिला आहे. शेतकरी कुटुंबात जन्म घेतलेला हा युवक शेती आणि कायद्याचा पदवीधर होऊन वयाच्या 21 व्या वर्षी साम्यवादी पक्षाचा कार्यकर्ता म्हणून पक्षात आला. तो एक कर्तव्यगार, धूर्त राजकारणी असून तो अनेक विषयांचा चांगला अभ्यासक आहे. म्हणून आजवरच्या राजकीय क्षितिजावरील त्याची प्रगती आश्चर्यकारक व वेगाची होत गेली. वयाच्या 54 व्या वर्षी, म्हणजे 1985 मध्ये, रशियातील सर्वोच्च पद या व्यक्तीने स्वीकारले. सत्ता व पदे हाती भराभर मिळत गेल्यामुळेच त्यांनी या पुनर्रचनेची कल्पना लोकांपुढे, शासनापुढे मांडून त्यांचा वाढता पाठिंबा कसा मिळवून घेतला याचे दाखल्यासहित वर्णन या विभागात केले आहे.

ग्रंथाच्या दुसऱ्या प्रकरणात रशियाची तोंडओळख करून देण्यात आली आहे. तेथे नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विपुलता आहे. या बाबतीत जसा अमेरिका तसा रशियाही एक भाग्यवान देश आहे. खनिज संपत्तीच्या बाबतीत रशिया जगातील सर्वात समृद्ध राष्ट्र असल्याचे नमूद करून लेखकाने 1917 ते 1970 पर्यंत रशियात प्रमुख खनिजांचे उत्पादन किती झाले, हे एका तक्त्याद्वारे दाखविले आहे. सोव्हिएट रशिया हा देश पंधरा घटक राज्यांचा आणि राष्ट्रीय गटांचा बनला असल्याची थोडक्यात ओळख करून दिली आहे; आणि जसाजसा 1987 पर्यंतच्या तेथील लोकसंख्या वाढ व रचनेवरही

नजर टाकली आहे.

‘ऑक्टोबर क्रांती आणि नंतर’ या तिसऱ्या प्रकरणात लेखकाने 1917 पासून ते पहिल्या पंचवार्षिक योजनेला प्रारंभ होईपर्यंतच्या कालावधीतील रशियात ज्या मुख्य घडामोडी घडल्या व चढउतार झाले त्याचा आढावा घेतला आहे. 1918 मध्ये यादवी सुरू झाल्यामुळे बोल्शेविकांना भरीव आर्थिक धोरण आखण्याइतकी उसंत मिळाली नाही. राष्ट्रावरील घसरत असलेली पकड घट्ट करण्यासाठी व पक्षाची उद्दिष्टे साकार करण्यासाठी ‘युद्धकालीन साम्यवाद’ हे धोरण अनुसरून शेती व कारखाने यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या धोरणातील अनेक दोष 1920-21 पर्यंत प्रकर्षाने जाणवू लागले. आणि पक्षाचा कणा मानणारा कामगार वर्गदेखील या धोरणाविषयी अनेक मार्गांनी नापसंती व्यक्त करू लागला. परिणामतः, मुत्सद्दी लेनिनने आत्यंतिक धाडसाने व कल्पकतेने या धोरणाकडे संपूर्ण पाठ फिरवून आर्थिक आणि राजकीय पवित्रा बदलणारे ‘नवे आर्थिक धोरण’ (‘नआधो’ New Economic Policy) जाहीर केले. लेनिनना हे नवीन धोरण जाहीर करण्याची निकड का होती, याचा आढावा 1917 ते 1921 मधील तुलनात्मक परिस्थिती दाखविणाऱ्या तक्त्याच्या सहाय्याने लेखकाने घेतला आहे. त्यात नव्या धोरणाचे समर्थन सापडते. या संदर्भात बापट म्हणतात की, युद्धकालीन साम्यवादाचे दुर्दैवी पर्व घडले नसते, तर पुढील इतिहास कदाचित वेगळाच घडला असता. ‘नआधो’ च्या काळातील 1923-24 या वर्षातील ‘कात्रीच्या पेच-प्रसंगा’चे वर्णन व त्यावर योजलेल्या उपयांचाही उद्गापोह लेखकाने केला आहे. ‘नआधो’ ने 1925 मध्ये अत्युच्च बिंदू गाठला होता. त्याच्या यशाने रशियात पुढील प्रगतीच्यादृष्टीने वाटचाल करण्याची परिस्थिती निर्माण झाल्याचा निर्वाळा लेखक देतात. ‘नआधो’ ही काळाची माग असल्याचे कथन करून पुन्हा 1925 नंतर परिस्थिती पूर्ववत झाल्यामुळे सरकारने हळूहळू शेती, उद्योग, व्यापार इत्यादींचे राष्ट्रीयीकरण करण्यास सुरुवात केली. ‘नआधो’ चा त्याग करून पुन्हा राष्ट्रीयीकरणाचा मार्ग सरकारने का स्वीकारला याचे येथे विवेचन करण्यात आले आहे. या राष्ट्रीयीकरणाचा वेग किती जलद होता हे 3.4 व 3.5 या तक्त्यांवरून स्पष्ट होते. या काळात आर्थिक विका-

साचा योग्य मार्ग कोणता होता, यासंबंधी रशियात ज विचारमंथन झाले त्याचा परामर्शही लेखकाने घेतला आहे. त्यात डाव्या गटाचा, उजव्या गटाचा व स्टॅलिनचा अशा तीन दृष्टिकोनांतून हा प्रश्न चर्चिला आहे. साम्यवादी पक्षातील ट्रॉट्स्कीवादी डाव्यांचे म्हणणे होते की, लेनिनने अपरिहार्य म्हणून स्वीकार-लेल्या 'नआधो' चा त्याग करून उद्योगक्षेत्राची जलद प्रगती झाली पाहिजे. त्यासाठी ट्रॉट्स्कीच्या तंत्रज्ञान, वेती व व्यापारविषयक मतांचा आढावा घेतला आहे. तत्कालीन साम्यवादी अर्थशास्त्रज्ञ प्रिओब्राजिन्स्की यानी मांडलेली मतेही लेखकाने नमूद केली आहेत. त्याचप्रमाणे 'नआधो' च्या काही चांगल्या परिणामांमुळे (झालेले देऊन) प्रभावित झालेले बुखारीन हे, उजव्या गटाचे समर्थन करताना प्रिओब्राजिन्स्कीवर कसे तुटून पडत होते याचेही यथासंग चित्रण त्यात केले आहे. वरील दोन्ही गटांच्या संघर्षात स्टॅलिननी मुत्सद्देगिरी दाखवून पक्षावर व पर्यायाने देशावर जी घट्ट पकड बसविली त्याचे वर्णन करताना लेखकाने या परिस्थितीची तिसरी बाजू उघड केली आहे. या मतसंघर्षात स्टॅलिननी प्रथम उजव्यांची तारीफ करून डाव्यांना नामोहरम केले आणि ट्रॉट्स्कींना देशबाहेर घालविले. त्यानंतर म्हणजे 1927 मध्ये त्यांनी एकदम आपली भूमिका बदलून अतिडावा पक्ष स्वीकारून उजव्या गटाविरुद्ध आधाडी उघडून त्याला नेस्तनाबूत केले. अखेरीस स्वतःच्या हातात पूर्ण सत्ता पक्केपणाने आल्यानंतर त्यांनी "एका देशातील समाजवादाच्या उभारणीचा प्रश्न" कसा सोडविला याचे सविस्तर वर्णन ओघाने येते. लेखक म्हणतात, हा स्टॅलिन यांचा विजय असून त्या वर्षी त्यांनी पक्षावर जी एक घट्ट पकड बसविली ती त्यांनी पुढे तब्बल पंचवीस वर्षे अबाधित राखली.

"पहिली पंचवार्षिक योजना" या चौथ्या प्रकरणात सुरुवातीला राष्ट्रीय नियोजन मंडळाची (गोस्प्लॅन) स्थापना व त्याची वाटचाल याविषयी चर्चा केली आहे. संबंध अर्थव्यवस्थेतील साधनसामग्रीची उपलब्धता व तिचा विविध कामांसाठी उपयोग यामधील संतुलन सिद्ध करण्याची पद्धत व त्या पायावर योजना तयार करण्याचा पहिला प्रयोग गोस्प्लॅनच्या तज्ज्ञांनी केला आहे. याची नोंद नियोजनाच्या इतिहासात कटाक्षाने करावी लागेल असे प्रतिपादले आहे.

1925-26 ते 1929-30 पर्यंत पहिली पंचवार्षिक योजना! राबविली असून त्यातील गुंतवणूक संरचना, योजनेची उद्दिष्टे, शेतीच्या सामुदायिकीकरणाची वाटचाल, ठरवलेली उद्दिष्टे व प्रत्यक्ष उत्पादन, नियो-जनाची फलश्रुती इत्यादी गोष्टी आकडेवारी व तक्त्यांच्या सहाय्याने सविस्तरपणे मांडल्या आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की, पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात विकासाविषयीच्या ज्या स्टॅलिनप्रणीत प्रतिमानाने स्पष्ट आकार घेतला तेच प्रतिमान पुढे जवळजवळ अर्धशतकापर्यंत रशियात थोड्याफार फरकाने अधिकृतपणे वापरले गेले. क्रुचेव, कोसिजिन, ब्रेझनेव इत्यादींनी मूळच्या चौकटीला हात न घालता जुजवी सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला. अशा सुधारणांना अपेक्षित यश न मिळाल्यामुळे, या चौकटीत राहून कुठल्याच सुधारणा यशस्वी होऊ शकणार नाहीत, याचा प्रत्यय आला. म्हणूनच सत्ताविसाव्या पक्ष काँग्रेसने गोर्बाचोव्ह यांच्या नेतृत्वाखाली अर्थ-व्यवस्थेची आमूलग्र पुनर्रचना करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतलेला आहे. या प्रकरणाच्या शेवटच्या टप्प्यात पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत साकार झालेली स्टॅलिन प्रतिमानाची रूपरेषा कशी होती, याची चर्चा केली आहे.

"शासन, पक्ष आणि नियोजन" या शीर्षकाखाली पाचवे प्रकरण मांडत असताना, रशियातील नियोजनपद्धती, आणि त्यात आजवर करण्यात आलेल्या सुधारणा प्रयत्नांचा व त्यांच्या यशापयशाचा आढावा घेतला आहे. त्यासाठी लेखकाने त्या देशातील शासन यंत्रणा, तेथील नियोजनाची आर्थिक संघटना आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे तेथील शासन, समाज, अर्थ-व्यवस्था, इत्यादींवर निर्णायक प्रभाव असलेला एकमेव पक्ष, साम्यवादी पक्ष, या त्रयीचा आवश्यक तेवढा परिचय करून दिला आहे. एका तक्त्याद्वारे सोव्हिएट युनियनमधील राजकीय व शासकीय संघटना कशी होती, याचे चित्र उभे केले आहे. त्याचबरोबर, गोर्बाचोव्हप्रणीत सुधारणांमुळे वरील तक्त्यात बदल करून, 2250 लोकप्रतिनिधी असलेली 'काँग्रेस' नव्याने निर्माण करण्यात आल्याने, रशियाचा राष्ट्राध्यक्ष आणि सर्वोच्च सोव्हिएट यांची काँग्रेसने निवड करावयाची व त्याशिवाय मुख्य घोरणासंबंधीही या काँग्रेसने निर्णय करावयाचे असल्याचा तपशील त्यात दिला आहे. हे

2250 लोकप्रतिनिधी गुप्त मतदान पद्धतीने राष्ट्राध्यक्षांची निवड करतील आणि हा राष्ट्राध्यक्ष पूर्वी-प्रमाणे केवळ समारंभादी औपचारिक कामे करणारा नामधारी राष्ट्रप्रमुख असणार नाही, तर अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षांप्रमाणे कार्यकारी अधिकार प्राप्त झालेला असेल.

रशियात निर्णय करणारा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे साम्यवादी पक्ष होय. कारण त्याची शासन आणि अर्थव्यवस्थेवर अंतिम आणि निर्णायक सत्ता असते. पक्ष म्हणजे तेथील अंतिम सत्ताकेंद्र होय. अशा सार्वभौम पक्षाचे अधिकार, त्याचे स्वरूप व नियोजनाच्या अंमलबजावणीतील त्याची भूमिका या संबंधीचेही विवेचन या प्रकरणात केले आहे.

नियोजन हा तर रशियाच्या अर्थव्यवस्थेचा गाभा आहे. त्यासंबंधीची प्रदीर्घ चर्चा याच संदर्भात केली आहे. अर्थव्यवस्थेच्या नियोजनाची जबाबदारी राष्ट्रीय नियोजन मंडळ या केंद्रीय संस्थेकडे असते. ही संस्था राजकीय नेतृत्वाने ठरविलेली आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योजना तयार करते. नियोजन-प्रक्रियेतील संस्थांची प्रत्यक्ष कार्यवाही, वस्तु उत्पादन लक्ष्ये, वस्तु उत्पादन आणि पुरवठा, निविष्टि-उद्विष्टि इत्यादीसंबंधीचे सखोल विवेचन केले आहे. योजना तयार करण्याची प्रक्रियाही तपशीलवार मांडली आहे. योजना पाच वर्षांसाठी असली तरी तिची वार्षिक योजनांत विभागणी केली जाते व प्रत्येक पायरीवर तिचे मूल्यमापन केले जाते. योजना यशस्वी होण्यासाठी राहिलेल्या त्रुटी पुढील वर्षात भरून काढणे आवश्यक असते. योजना बनविण्याच्या प्रक्रियेतील पायऱ्या लेखकाने तक्ता 5.3 मध्ये दाखविल्या आहेत. राष्ट्रीय पातळीवर योजना गोस्प्लॅननी तयार केली असली तरी तिच्या अंमलबजावणीसाठी विविध स्तरांवर जी वेगवेगळी मंत्रालये नेमली जातात त्यांचीही समर्पक माहिती मिळते.

'नियोजनातील काही प्रश्न' या सहाव्या प्रकरणात केंद्रीय नियोजन मंडळाने योजनेची समष्टी उद्दिष्टे ठरवून व त्याप्रमाणे मंत्रालये व उत्पादन-संस्थांना त्यांच्या योजना किंवा उद्दिष्टे ठरवून दिली. तरी योजनेच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचा जो प्रश्न

शिल्लक राहो त्याची चर्चा केलेली आहे. योजनेचे यश मोजण्यासाठी अनेक वर्षांपासून "स्थूल उत्पादन" यश-निर्देशांक आधार मानल्याने वस्तूचा निकृष्ट दर्जा, साधन संपत्तीची उघळपट्टी, वस्तूचे प्रचंड साठे, आणि/वा टंचाई यांसारखे अनेक प्रश्न उद्भवले. या विकृती का व कशा निर्माण झाल्या याबद्दलची कारणे स्पष्ट केलेली आहेत. योजनेकारांनी उत्पादनवाढीसाठी नैतिक प्रेरणांची भौतिक प्रेरणांशी सांगड घालण्यास सुरुवात केली. त्यात कालांतराने भौतिक प्रेरणा प्रबळ बनत गेल्या, परंतु उत्पादनात अपेक्षित वाढ झाली नाही. कारण, बोनसच्या आघेने या वर्षी उत्पादन करणे म्हणजे पुढील वर्षाचे उत्पादन उद्दिष्ट वाढवून घेणे, असा व्यवस्थापकांचा अनुभव होता. येथे "रॅचेट" तत्वाचा व "मिकबर" तत्वाचा उल्लेख केला असून ती एका परीने अनुलक्ष्य अडथळा होऊन वसल्याचे सांगितले आहे. स्थूल उत्पादन निकषात गरज भाग-विणाऱ्या उत्पादनापेक्षा उद्दिष्टपूर्ततेचे उत्पादन केले जाते, हे लेखकाने रशियातील "कोकोडिल" या सुप्रसिद्ध व्यंगचित्रप्रधान नियतकालिकातील काही व्यंगचित्रांसहित दाखविले आहे. त्यातील एक व्यंगचित्र असे आहे की, झुंबर बनविणाऱ्या कारखान्यातील व्यवस्थापक उद्दिष्टपूर्ततेसाठी इतके मोठे झुंबर बनवितो की, त्या झुंबराच्या खाली डोके वाकवूनच पुढे जाता यावे! वस्तूच्या दर्जावर जसा परिणाम होतो तसा सुट्या भागांच्या टंचाईतही भर पडल्याचे विवेचनदेखील मार्मिक व्यंगचित्रांच्या सहाय्याने केले आहे. एखाद्या अर्थव्यवस्थेने स्वीकारलेल्या धोरणांमुळे उमटलेल्या प्रतिक्रियांचे वर्णन आकडे, तक्ते, आलेख इत्यादींच्या सहाय्याने नेहमीच्या पुस्तकात सामान्यपणे पहावयास मिळते. आकर्षक व मार्मिक अशा व्यंगचित्रांचा योग्य जागी उपयोग हे या पुस्तकाचे खास वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल.

'नवीपक्रम' हा तर आर्थिक विकासाचा प्राण आहे. परंतु रशियात मिकबर आणि रॅचेट तत्वांच्या कात्रीत हे नवीपक्रम सुदमरत असल्याचे व गोर्बाचोव्ह त्या स्थितीकडे लक्ष वेधण्याचे प्रयत्न करीत असल्याचे या प्रकरणात दाखवून देण्यात आले आहे.

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत ज्या त्रुटी किंवा विकृती जाणवू लागल्या त्या कमी करण्याचे जे भरीव

प्रयत्न रशियाच्या अर्थव्यवस्थेत केले गेले त्याचे वर्णन 'आर्थिक विकासाचे पर्व' या सातव्या प्रकरणात केले आहे. या प्रकरणात कृशचेव यांच्या सुधारणा लिबरमानप्रणीत सुधारणा आणि 1965 च्या सुधारणा (कोसिजिन सुधारणा) असे तीन उपविभाग करून या नेत्यांनी त्या त्या प्राप्त परिस्थितीत ज्या सुधारणा अंमलात आणण्याचे प्रयत्न केले त्यांचा आढावा घेतलेला आहे. कृशचेव यांनी औद्योगिक मंत्रालये रद्द करून त्या जागी विभागीय आर्थिक मंडळे स्थापली. या बदलातील दोष दाखवून ते दूर करण्यासाठी 1957 मध्ये रशियात जे अर्थशास्त्रीय लेखन झाले त्याचा उल्लेख केला आहे. कृशचेव यांच्या सुधारणा अपयशी ठरल्याकारण, केवळ प्रशासकीय बदलातून उत्पादनप्रक्रियेच्या कार्यक्षमतेत व व्यवस्थापनाच्या कौशल्यात प्रगती होत नाही, तर प्रचलित उत्पादन संस्थांच्याबाबतही काही सुधारणा करावयास हव्या होत्या.

'खारकोव्ह' आर्थिक मंडळाचे संचालक एव्हसेधी लिबरमान यांनी 1962 मध्ये पक्षाच्या 'प्रवदा' या मुखपत्रात लेख लिहिला आणि त्यात विविध यशनिर्देशकांच्या जागी उत्पादनवाढीसाठी व्यवस्थापनाला प्रेरणा म्हणून नफा ह्या एकच निकष मुचविला होता. या लिखाणासंबंधी पारचात्य जगातील व रशियातील प्रतिक्रिया, रशियाच्या अर्थव्यवस्थेला या नवीन निर्देशकाचा झालेला फायदा आणि क्रिया-प्रतिक्रिया यांचा ऊहापोह लेखक करतात. या सुधारणांमुळे काही प्रश्न सुटले खरे, परंतु काही नव्याने उद्भवलेलेही. त्यांनीच 1965 मध्ये कोसिजिन सुधारणांना वाट करून दिली. या सुधारणांत उद्योगसंस्थेवर आर्थिक तरफां-ऐवजी (economic levers) प्रशासकीय नियंत्रणांचे आधिक्य आहे, आणि उद्योगसंस्थांच्या पातळीवर आर्थिक हिशेबांना नाममात्र महत्व आहे, असा दृष्टिकोन स्वीकारला होता. कोसिजिन यांनी मुचविलेल्या उपायांची साधकवाधक मीमांसा करून शेवटी निष्कर्ष काढतांना लेखक म्हणतात की, विकेंद्रित किंवा बाजारपद्धतीतील प्रक्रिया सोव्हिएट पद्धतीच्या केंद्रित अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल केल्याशिवाय सुरू करता येत नाहीत. सबुरीच्या आणि दबकत दबकत केलेल्या सुधारणा परिणामकारक ठरत नाहीत. सुधारणा करण्याची गरज मान्य केली जाते, पण सुधारणांची दिशा आणि त्यातील आस्रय यासंबंधी नेतृत्वात एकमत

होत नाही. असा वेळी सर्व मतांचा अंतर्भाव असणाऱ्या सुधारणा केल्या जातात, पण मग त्या परिणामकारक होत नाहीत.

आठव्या प्रकरणाचे शीर्षक आहे, 'गोर्बाचोव्ह-प्रणीत पुनर्रचना' यात सुरुवातीला 1962 मध्ये आंद्रोपोव्ह हे साम्यवादी पक्षाचे सरचिटणीस झाल्याने देशाचे न सुटलेले प्रश्न हाती घेण्याचा त्यांचा मनोदय तसेच कार्ल मार्क्स व लेनिनप्रणीत अर्थव्यवस्था व प्रस्तुत रशियाची परिस्थिती याविषयी गोर्बाचोव्ह यांचा दृष्टिकोन याचे विवेचन केले आहे. आंद्रोपोव्ह यांची कारकीर्द अल्पकाळ टिकल्याने त्यांच्या विचारांना ध्यावहारिक स्वरूप प्राप्त झाले नाही.

गोर्बाचोव्ह यांनी साम्यवादी पक्षावर व पर्यायाने राष्ट्रावर, पक्की पकड मिळविल्यानंतर विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी अल्पकालीन व दीर्घकालीन असा भरीव कार्यक्रम आखला. यालाच 'पुनर्रचनेचा कार्यक्रम' म्हणतात. गोर्बाचोव्ह यांनी 1986 ते 2000 पर्यंत म्हणजे 12 व्या पंचवर्षिक योजनेपासून 14 व्या पंचवर्षिक योजनेपर्यंत अनेक अंगांनी विकासाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी जी आराखडा तयार केला आहे, तो तक्ता मध्यवर्ती ठेवून त्याची सविस्तर चर्चा लेखकाने केली आहे. पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमाने रशियाला किमान तीन गोष्टी साधवायच्या आहेत, असे सांगितले जाते : (1) गेल्या दशकात दिसून आलेल्या घटत्या विकासदराला आळा घालून जलद आर्थिक विकासाची वाट पुन्हा मोकळी करणे; (2) व्यवस्थापनातील विकासविरोधी तत्त्वे आणि व्यवहार सोडून विकासाभिमुख व्यवस्थापनाची कास धरणे आणि (3) जलद आर्थिक बदल घडवून आणणे. नंतर 1986 ते 1989 पर्यंत म्हणजे 12 व्या पंचवर्षिक योजनेत काय साधले व काय साधवायचे आहे याची आकडेवारीसहित चर्चा केलेली आहे. सन 2000 पर्यंतचा विकासव्यूह या मथळ्याखाली 1986-90 आणि सन 2000 पर्यंतच्या काळासाठी 'सोव्हिएट युनियनच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी मार्गदर्शन' या पुस्तिकेत रशियातील या शतकाअखेरपर्यंतच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाची जी एक सर्वसाधारण रूपरेषा देण्यात आली आहे तिचा तपशील दिला आहे. उदाहरणार्थ, निव्वळ वस्तू उत्पादन आणि औद्योगिक

उत्पादन इ. स. 2000 पर्यंत दुप्पट होतील. अमाची उत्पादकता 130 ते 150 टक्क्यांनी वाढेल. सन 2000 पर्यंत जी उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत त्यांच्या पूर्तीसाठी आर्थिक यंत्रणेत, व्यवस्थापनपद्धतीत व नियोजनपद्धतीत आमूलाग्र बदल करण्यावाचून कसे गत्यंतरच नव्हते, याचे वर्णन करण्यात आले आहे. आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमात ज्या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत, त्यांचीही सविस्तर चर्चा केली आहे. त्यात केंद्रीय नियोजन मंडळ, कामाची प्राधान्यता, उद्योगसंस्थेच्या आर्थिक आणि व्यवस्थापकीय संरचनेत वाढ, उत्पादनात विशेषीकरण व विकेंद्रीकरण करण्यावर संस्थांचा भर, भौतिक संसाधनांचा पुरवठा व वाटपपद्धतीत यापुढे वाजारी तत्त्वाचा अवलंब, किमती ठरविण्याच्या प्रक्रियेत आमूलाग्र बदल इत्यादींचा समावेश आहे. गोर्बाचोव्ह प्रणीत पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमात वित्तीय आणि पतपद्धतीतील सुधारणांना विशेष महत्त्व असल्याचे सांगून प्रामुख्याने उपलब्ध पैसा व वस्तू यात संतुलन राखणे, बँक व्यवसायाची व्यापारी तत्त्वावर पुनर्रचना करणे यावर भर दिला जाणार असल्याचे नमूद केले आहे.

गोर्बाचोव्ह यांच्या नव्या उपक्रमाबद्दल मत व्यक्त करताना लेखक म्हणतात, रशियातील संकल्पित सुधारणा यशस्वीरीत्या अंमलात आणल्या गेल्या तर त्याचा परिणाम केवळ सध्याच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना होण्यात होईल असे नाही, तर व्यवस्थापन आणि नियोजनाची गुणात्मक दृष्ट्या एक नवीन पद्धती अंमलात येईल असे दिसते. अल्पकाळात त्यांचा प्रभाव दिसणार नाही. पण या सुधारणांच्या दिशेने दमदार पावले टाकत राहण्याचा गोर्बाचोव्ह जासनाचा निश्चय दिसतो. काही अपवाद वगळता, समाजातील सर्वच थरांमधून नव्या व्यवस्थेच्या शिल्पकारांना सर्वसाधारण पाठिंबा दिसून येत आहे. या संक्रमणकाळात रशियातील जनतेला अनपेक्षितपणे अनेक हालअपेष्टांना तोंड द्यावे लागेल हे खरे. नवनवे आर्थिक प्रश्न आणि गुंतागुंतीच्या राजकीय समस्याही निर्माण होतील.

'पुनर्रचना आणि पूर्व युरोपातील समाजवादी देश' या नवव्या प्रकरणात 'हंगेरी प्रतिमाना' विषयी सविस्तर चर्चा केली आहे. 1945 नंतर पूर्व युरोपा-

तील समाजवादी देशांनी आपल्या विकासासाठी जे स्टॅलिन प्रतिमान स्वीकारले त्याचे त्या अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम व त्यांनी केलेल्या सुधारणांचे प्रयोगही या प्रकरणात चर्चित आहेत. पूर्व युरोपातील सुधारणा कार्यक्रमाचे एक महत्त्वाचे प्रतिमान म्हणजे 'हंगेरी प्रतिमान' होय. गोर्बाचोव्ह यांनी पुरस्कारलेल्या 'पुनर्रचना' कार्यक्रमात बाजारसंबंधांना स्थान देण्यात आलेले आहे. हंगेरीतील नियोजनात्मक बाजारव्यवस्था यशस्वी होण्यासाठी कोणत्या पूर्व अटी आहेत, याची कल्पना हंगेरीतील प्रयोगावरून येऊ शकते म्हणून त्याची चर्चा प्रस्तुत प्रकरणात केली आहे.

'समारोप' या दहाव्या प्रकरणात स्टॅलिनपासून गोर्बाचोव्हपर्यंत रशियाने केलेल्या वाटचालीच्या पाश्चि-भूमीवर गोर्बाचोव्ह यांनी मांडलेला पुनर्रचनेचा कार्यक्रम केवळ अर्थव्यवस्थेपुरता मर्यादित नसून कमी-अधिक प्रमाणात सर्वांगाना स्पर्श करणारा एक मूलगामी महत्त्वाचा कार्यक्रम म्हणून जनतेपुढे आला आहे. त्यानून गोर्बाचोव्ह याना पुन्हा भांडवलशाही निर्माण करावयाची नसून परिस्थितीनुसार योजनेचे स्वरूप व तिची कार्यपद्धती बदलण्यात येणार आहे. तसेच समाजाच्या मालकीच्या उत्पादनसाधनांच्या उपयोजनात खाजगी उपक्रमशीलता व लाभ प्रेरणेचा मर्यादित उपयोग करून घेण्यात येणार आहे. गोर्बाचोव्ह याना केंद्रित नियोजन आणि स्थानिक अभिक्रम यांची सांगड घालावयाची आहे. त्यांचे विरोधक "हे अशक्य आहे" असे म्हणतात, तर गोर्बाचोव्ह "ते आवश्यक आहे" असे म्हणतात.

या नवीन धोरणाविषयी बेकारी वाढण्याची, उत्पादन साधनांचे खाजगीकरण होण्याची. उत्पन्न वाटपातील विषमता वाढण्याची, भांडवलशाही देशाशी संघर्ष करण्याचे धोरण रशियाने सोडून देण्याची शक्यता असे जे अनेक आक्षेप घेतले जात आहेत त्यांची चर्चा करित करितच लेखकाने त्यांचे खंडनही केले आहे. गोर्बाचोव्ह यांनी अपूर्व धाडस, कल्पकता, नियोजनवृत्ती पूर्वविचार, पूर्ण तयारी बगैरे सर्जनशील नेतृत्वगुणांची चुणूक दाखविली आहे. स्वीकारलेल्या मार्गातील अनंत अडचणींचे भान त्यांनी दाखविले आहे. मार्ग अवघड आहेत पण त्याला पर्याय नाही. विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण करणाऱ्या तिसऱ्या जगातील अनेक देशांना

रशियात झालेल्या आणि होत असलेल्या प्रयोगातून खूप शिकण्यासारखे आहे.

अकरावे प्रकरण परिशिष्टाचे असून त्यात 'अ' 'ब', 'क' असे तीन भाग केले आहेत. 'अ' मध्ये साम्यवादी पक्षाच्या 1957 मध्ये झालेल्या 22 व्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात संमत झालेल्या प्रमुख मसुद्यांची नोंद आहे. 'ब' मध्ये 1960 पासून युरोपातील समाजवादी देशांच्या प्रमुख आर्थिक सुधारणांचा तपशील दिला आहे. आणि 'क' मध्ये एकूण आठ तक्ते करून त्यात रशियातील पंचवार्षिक योजना, रशिया-अमेरिका यांच्या अर्थव्यवस्थांची तुलना आणि एकूण भांडवल गुंतवणुकीत विविध क्षेत्रांची टक्केवारी याविषयी सांख्यिकी माहिती दिली आहे.

ग्रंथातील भाषा थोडी जड वाटत असली तरी विषय निरूपणामध्ये ती सहज व आवश्यक वाटते. अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांना रशियातील ताज्या घडामोडी समजून घेण्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त ठरेल. त्यातल्या त्यात आर्थिक नियोजनाच्या अध्यासकांना यातली मांडणी अधिक अभ्यासास उद्युक्त करील.

आ. गो. पुजारी

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री संत दामाजी महाविद्यालय,
मंगळवेढा (सोलापूर)

2

मराठीतून ग्रंथ लिहीत असताना बऱ्याच लेखकांना कंसात इंग्रजी शब्द लिहिण्याचा मोह असतो.

कंसात इंग्रजी शब्द वाढतही. पण सातत्याने वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांवद्दल हा मोह टाळता येईल. उदा. पायाभूत बोनस (basic bonus), शिकण्याची प्रक्रिया (learning process), प्रशासकीय (administrative), कोसिगिन सुधारणा (Kosigyn reforms), समष्टी अर्थशास्त्र (Macro-economics) नफ्याचे महत्तमीकरण (Profit maximisation), विक्रेता बाजार (Seller's market), करार पद्धती (contract system) व्यापारशर्ती (terms of trade), आणि अर्थसहाय्य (subsidies) वगैरे कंसातील शब्द दिले नसते तरी चालले असते. त्याचप्रमाणे इंग्रजी शब्दांचे मराठीकरण करण्यात लेखकाने काही ठिकाणी चुका केल्या आहेत. बानगी-दाखल काही चुका दाखवून अधिक सुटसुटीत शब्द-प्रयोग कोणते वापरता आले असते, ते पुढे दिले आहे : 'पुरवठ्याची मागणी' (supply request) ऐवजी 'पुरवठ्याची विनंती' (पृ. 58), 'तांत्रिक गुणक' (technological coefficients) ऐवजी 'तंत्रवैज्ञानिक सहगुणक' (पृ. 58) 'खर्चात बचत' (cost reduction) ऐवजी 'परिव्ययात घट' (पृ. 74), आणि उद्योगसंस्थांसाठी 'enterprises' ऐवजी 'firms' (पृ. 21 आणि 33) वापरणे इष्ट होते.

शिवकुमार खोबरे

प्राचार्य,
डॉ. घाळी कॉलेज,
गडहिंगलज (कोल्हापूर)

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

परिषदेचे एक ज्येष्ठ संस्थापक सदस्य आणि हितचिंतक डॉ. मो. वि. भाटवडेकर, पुणे यांनी परिषदेच्या स्थायी निधीला रूपये दहा हजारांची उदार देणगी दिलेली आहे. परिषद डॉ. भाटवडेकर यांची ऋणी आहे.

व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह-स्वजिनदार

चौदावे वार्षिक अधिवेशन

निबंधलेखकांच्या मार्गदर्शनासाठी विषयांची रूपरेषा

आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास

1. व्यापार -- आर्थिक विकास संबंध : व्यापाराचा आर्थिक विकासावर आणि विकासाचा व्यापारावर होणारा परिणाम.
2. आर्थिक विकास कशांमुळे ? : (अ) उत्पादक घटक वाढीमुळे, (ब) तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीमुळे
3. आर्थिक विकास / अभिवृद्धीची कारणमीमांसा
(अ) उत्पादक घटकातील वाढीमुळे : रिबझिन्स्कीचे प्रमेय
(ब) तंत्रवैज्ञानिक प्रगतीमुळे : (i) श्रमसंचन किंवा श्रमाची बचत करणारी प्रगती; (ii) भांडवलाचा अधिक वापर किंवा भांडवलाची बचत करणारी प्रगती.
4. आर्थिक अभिवृद्धीचे परिणाम : (अ) उत्पादनावरील परिणाम, (ब) व्यापारशीर्षीवरील परिणाम.
5. वारिद्वधकारी अभिवृद्धीची संकल्पना : भगवतीचे प्रतिपादन.
6. आर्थिक अभिवृद्धीचा अनुभव : लॅटिन अमेरिका- राहल प्रेबिश यांची व्यापारशीर्षीत होणाऱ्या दीर्घकालीन घसरणीसंबंधीची परिकल्पना.
7. आर्थिक अभिवृद्धी आणि भारताचा अनुभव : अंतर्गत उत्पन्न विभागणी - मागणी संरचनेतील बदल - आयातीवर परिणाम, इत्यादी.

उपयुक्त संदर्भ

1. Hicks, J. R., "The long-run Dollar, problem", in READINGS IN INTERNATIONAL ECONOMICS, (Ed.) Caves and Johnson, 1968, pp. 441-54.
2. Prebisch, R., "Commercial policy in underdeveloped countries" in AMERICAN ECONOMIC REVIEW PROCEEDINGS, Vol. 49, May, 1959, pp. 251-73.
3. Johnson, Harry G., "Economic development and international trade" in READINGS IN INTERNATIONAL ECONOMICS, op. cit. pp. 281-99.
4. Findlay, Ronald and Grubert, H., "Factor intensities, technological progress and terms of trade" in OXFORD ECONOMIC PAPERS, Vol. II, 1969, pp. 111-21.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील नियोजन कालातील संरचनात्मक बदल

- (1) राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ : पैशातील उत्पन्न व वास्तव उत्पन्न - वचतीच्या प्रमाणात वाढ - उत्पन्नाच्या वाढीचे प्रमाण कायम - भांडवल : उत्पन्न गुणोत्तर व त्याचे महत्त्व.
- (2) राष्ट्रीय उत्पन्नाची क्षेत्रवार विभागणी : शेती उत्पन्नाच्या प्रमाणात घट - सेवा उत्पन्नात वाढ - कष्टकऱ्यांची निरनिराळ्या क्षेत्रातील विभागणी - उत्पन्नाच्या विभागणीशी तिची तुलना - निष्कर्ष. संघटित व असंघटित क्षेत्र - खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्र - मत्तेपासून व श्रमापासून उत्पन्न.
- (3) कृषी क्षेत्र : हरित क्रांतीचे परिणाम - वाढती विषमता - लहान शेतांच्या संख्येत वाढ - शेतमजुरांच्या प्रमाणात वाढ - वाढती बेकारी व दारिद्र्य.
- (4) औद्योगिक क्षेत्र : आवश्यक वस्तू, भांडवली वस्तू आणि चैनीच्या वस्तू यांच्या उत्पादनाच्या प्रमाणात होत गेलेले बदल - बहुराष्ट्रीय कंपन्या - औद्योगिक घोरण.
- (5) आयात व निर्यात व्यापाराच्या घडणीतील बदल - व्यापाराच्या ताळेबंदावरील परिणाम.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका : स्वरूप आणि समस्या

- (1) भारताने 1969 साली व नंतर 1980 साली मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतर व त्यांचा ग्रामीण विकासातील सहभाग वाढविण्याचे शासकीय धोरण जाहीर झाल्यानंतर नागरी क्षेत्रातील पतपुरवठ्याचा प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने नागरी सहकारी बँका प्रामुख्याने स्थापन झाल्या आहेत. ही गोष्ट परिचित असल्यामुळे यावर निबंधलेखकांनी फारसा भर देऊ नये.
- (2) विशिष्ट राजकीय व सामाजिक संघटनांनी व पक्षांच्या कार्यकर्त्यांनी या बँका स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला आहे. याचा आर्थिक विकास व विकासाचे सिद्धांतन करण्यासाठी काही उपयोग होऊ शकतो काय हे तपासण्याचा प्रयत्न करावा.
- (3) या बँकांचे भाग (शेअर्स) विकत घेणाऱ्यांचे आर्थिक सामाजिक विश्लेषण आणि बँकांनी दिलेल्या कर्जाचा आकृतिबंध (pattern) यांचा अभ्यास व्हावा.
- (4) दिलेली कर्जे व त्यांची वसुली यांचे आर्थिक - सामाजिक विश्लेषण सखोल केल्यास ते अधिक अर्थपूर्ण होईल.
- (5) नागरी क्षेत्रातील एकूण विकासप्रक्रियेत या सहकारी बँकांच्या कार्याचे मूल्यमापन करता येईल. सध्याच्या विकास प्रक्रियेतून ज्या प्रकारची सामाजिक मूल्ये (Social Values) निर्माण होत आहेत. त्यांचाच एक भाग म्हणून या बँका कार्य करत आहेत की नवीन प्रकारच्या मूल्यनिर्मितीसाठी प्रयत्नशील आहेत, याचे दिग्दर्शन करता येईल.

- (6) या बँका खरोखरीच 'सहकारी' राहिल्या आहेत काय ? या प्रश्नाचा बारकाईने अभ्यास व्हावा.
- (7) या बँकांच्या व्यवस्थापनाची बांधणी त्यांच्या कार्याच्या आणि उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सुसंगत व पुरेशी व्यापक आहे काय ? संचालक मंडळांनी रचना आणि कर्मचारी वर्ग यांच्या संदर्भात हा मूद्दा चर्चिला जावा.
- (8) भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या धोरणामध्ये व नियमामध्ये नागरी बँकांच्या विकासाचा पोषक व बाधक बाबी कोणत्या आहेत ? रिझर्व्ह बँक आणि सहकार खाते यांच्या एकाच वेळी असणाऱ्या नियंत्रणाचा नागरी बँकांच्या कार्यावर कोणता परिणाम होतो ?
- (9) नागरी बँकांच्या विकासाची गती व स्वरूप कसे आहे ? या बँकांचे प्रादेशिक केंद्रीकरण कसे टाळता येईल ? या बँकांना राष्ट्रीयीकृत आणि इतर व्यापारी बँकांशी कराव्या लागणाऱ्या स्पर्धेचा काय परिणाम होतो ?
- (10) या बँकांच्या कोणत्या समस्या कोणत्या धोरणातील निश्चित कशा प्रकारच्या बदलांमुळे दूर होतील आणि त्यांचा निकोप विकास कसा करता येईल ?
- (11) काही यशस्वी व वैशिष्ट्यपूर्ण बँकांचे स्वतंत्र अभ्यास (case studies) वरील मुद्दांच्या संदर्भात केल्यास भविष्यकालासाठी उपयोगी ठरतील.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

चौदावे वार्षिक अधिवेशन

परिषदेचे चौदावे वार्षिक अधिवेशन ऑक्टोबर / नोव्हेंबर 1990 मध्ये भारती विद्यापीठाची इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, सोलापूर येथे होणार आहे. डॉ. श्री. वि. खांदेवाले, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, हे अध्यक्षस्थानी राहतील.

अधिवेशनातील चर्चासत्रांसाठी खालील विषय निश्चित करण्यात आलेले आहेत.

- (1) आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि आर्थिक विकास
- (2) भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील नियोजनकालातील संरचनात्मक बदल
- (3) महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका-स्वरूप आणि समस्या

चीया विषय तत्कालीन आर्थिक परिस्थितीशी संबंधित असले व तो परिषदेचे अध्यक्ष यथावकाश जाहीर करतील.

निबंध लेखकांनी जास्तीत जास्त 2000 शब्दांत विषय मांडावयाचा असून निबंधासोबत 100 शब्दांत त्यांचा गोष्टवारा सादर करावयाचा आहे. निबंधाच्या दोन प्रती पाठवाव्या.

निबंध मराठीतच असावेत. ते पूर्वी अन्यत्र कोठेही सादर केलेले वा प्रकाशित केलेले नसावेत. लेखकांनी आपले नाव आणि पत्ता मराठीत देणे आवश्यक आहे.

31 ऑगस्ट 1990 ही निबंध स्वीकारण्याची अखेरची तारीख असून त्यानंतर पाठविलेला निबंध स्वीकारला जाणार नाही. निबंधाच्या दोन प्रती नसल्यास तो स्वीकारला जाणार नाही.

निबंध-लेखकांनी आपले निबंध डॉ. श्री. वि. खांदेवाले, अर्थशास्त्र विभाग, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर - 440 010, या पत्त्यावर पाठवावयाचे आहेत.

व्यं. सु. पाटणकर
कार्यवाह-सजिददार

सांख्यिकी पुरवणी - 8

भारतातील बँकव्यवसाय (1)

संकलन : रवीन्द्र दोशी *

भारतीय राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँका (28)

1 भारतीय स्टेट बँक गट (8)

- (अ) भारतीय स्टेट बँक (जुलै 1955 पासून) (1)
(ब) भारतीय स्टेट बँकेच्या सहयोगी बँका (Associates) (7)

संस्थानी बँका	दुय्यम बनल्याची तारीख	नवीन नाव
(1) स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद	1-10-1959	स्टेट बँक ऑफ हैद्राबाद
(2) बँक ऑफ जयपूर लि.	1-1-1960	स्टेट बँक ऑफ जयपूर
(3) बँक ऑफ बिकानेर लि.	1-1-1960	स्टेट बँक ऑफ बिकानेर
(5) बँक ऑफ इंदोर लि.	1-1-1960	स्टेट बँक ऑफ इंदोर
(4) त्रावणकोर बँक लि.	1-1-1960	स्टेट बँक ऑफ त्रावणकोर
(6) बँक ऑफ म्हैसूर लि.	1-3-1960	स्टेट बँक ऑफ म्हैसूर
(7) बँक ऑफ पतियाळा	1-4-1960	स्टेट बँक ऑफ पतियाळा
(8) स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र	1-5-1960	स्टेट बँक ऑफ सौराष्ट्र

- (अ) जानेवारी 1963 मध्ये स्टेट बँक ऑफ जयपूर ही स्टेट बँक ऑफ बिकानेर मध्ये विलीन झाली. त्यामुळे ' स्टेट बँक ऑफ बिकानेर अँड जयपूर ' असे बँक ऑफ बिकानेरचे नामकरण झाले. परिणामी दुय्यम (सहयोगी-associate) बँकांची संख्या 7 झाली.

2 इतर राष्ट्रीयीकृत बँका

(अ) 19 जुलै, 1969 रोजी राष्ट्रीयीकरण झालेल्या (14)

- (1) सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया
(2) बँक ऑफ इंडिया
(3) पंजाब नॅशनल बँक
(4) बँक ऑफ बडोदा
(5) युनायटेड कमर्शियल बँक (आता यूको बँक)

- (6) कॅनरा बैंक
- (7) युनायटेड बैंक ऑफ इंडिया
- (8) देना बैंक
- (9) युनियन बैंक ऑफ इंडिया
- (10) अलाहाबाद बैंक
- (11) सिडिकेट बैंक
- (12) इंडियन ओव्हरसीज बैंक
- (13) इंडियन बैंक
- (14) बैंक ऑफ महाराष्ट्र

* प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर आणि प्रमुख संपादक, 'अर्थसंवाद'.

(ब) 15 एप्रिल 1980 रोजी राष्ट्रीयीकरण झालेल्या (6)

- (1) आंध्र बैंक
- (2) कॉर्पोरेशन बैंक
- (3) न्यू बैंक ऑफ इंडिया
- (4) ओरिएंटल बैंक ऑफ कॉमर्स
- (5) पंजाब अँड सिंधु बैंक
- (6) विजया बैंक

भारतीय स्वाजगी व्यापारी बँका (32)

(अ) अनुसूचित बँका (Scheduled banks) (29)

(जुलै 1990 मध्ये अस्तित्वात असलेल्या)

- (1) दी जम्मू अँड काश्मिर बैंक लि., श्रीनगर (जम्मू व काश्मीर) (1938)
- (2) दी बैंक ऑफ राजस्थान लि., जयपूर (राजस्थान) (1943)
- (3) बरेली कॉर्पोरेशन बैंक लि., बरेली (उत्तर प्रदेश) (1928)
- (4) दी बनारस स्टेट बैंक लि., वाराणसी (उत्तर प्रदेश) (1946)
- (5) भारत ओव्हरसीज बैंक लि., मद्रास (तामिळनाडू) (1973)
- (6) दी कॉर्पोरेशन सीरियन बैंक लि., त्रिचूर (केरळ) (1920)
- (7) सिटी युनियन बैंक., कुंबकोणम (तामिळनाडू) (1904)
- (8) दी धनलक्ष्मी बैंक लि., त्रिचूर (केरळ) (1927)
- (9) दी फेडरल बैंक लि., अलवये (केरळ) (1931)
- (10) कर्नाटक बैंक लि., मंगलोर (कर्नाटक) (1924)
- (11) दी करूर वैश्य बैंक लि., करूर (तामिळनाडू) (1916)
- (12) दी लक्ष्मी विलास बैंक लि., करूर (तामिळनाडू) (1926)
- (13) लॉर्ड कृष्ण बैंक लि., कोडुनगल्लूर (केरळ) (1940)
- (14) नैनीताल बैंक लि., नैनीताल (उत्तर प्रदेश) 1922)

- (15) दी नेतुनगडी बँक लि., कालिकत (केरळ) (1913)
- (16) दी पूर्वांचल बँक लि., गुवाहाटी (आसाम) (1672)
- (17) दी रत्नाकर बँक लि., कोल्हापूर (महाराष्ट्र) (1943)
- (18) दी सांगली बँक लि., सांगली (महाराष्ट्र) (1916)
- (19) दी साऊथ इंडियन बँक लि., त्रिचूर (केरळ) (1929)
- (20) तामिळनाडू मर्कटाईल बँक लि., तुतिकोरिन (तामिळनाडू) (1921)
- (21) दी युनायटेड वेस्टर्न बँक लि., सातारा (महाराष्ट्र) (1936)
- (22) दी वैद्य बँक लि., बंगलूर (कर्नाटक) (1930)
- (23) दी बँक ऑफ कराड लि., कराड (महाराष्ट्र) (1946)
- (24) दी पंजाब को-ऑपरेटिव्ह बँक लि., अमृतसर (पंजाब) (1904)
- (25) बँक ऑफ मदुरा लि., मदुराई (तामिळनाडू) (1943)
- (26) बँक ऑफ तंजावर लि., तंजावर (तामिळनाडू)
- (27) युनायटेड इंडस्ट्रियल बँक लि., कलकत्ता (पश्चिम बंगाल) (1940)
- (28) बँक ऑफ तामिळनाडू लि. (तामिळनाडू)
- (29) दी पंहर सेंट्रल बँक लि., पंहर (केरळ) (1930)

(ब) अननुसूचित बँका (Non-Scheduled Banks) (3)

(जुलै 1990 मध्ये अस्तित्वात असलेल्या)

- (1) काशिनाथ शेट बँक लि., शहाजहानपूर (उत्तर प्रदेश) (1947)
- (2) दी गणेश बँक ऑफ कुसुंदवाड लि., कुसुंदवाड (महाराष्ट्र) (1920)
- (3) थोरी दोआब बँक लि., होशियारपूर (पंजाब) (1915)

(टीप : 1. विशिष्ट अटी पूर्ण करणाऱ्या ज्या बँकांचा रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया अक्ट, 1934 च्या 'दुसऱ्या अनुसूची' मध्ये (Second Schedule) समावेश केला जातो त्यांना 'अनुसूचित बँक' म्हणतात. सर्व भारतीय राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँका, भारतीय खाजगी व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका व विदेशी व्यापारी बँका या व्यापारी बँकांचा आणि राज्य सहकारी बँकांचा त्यात समावेश होऊ शकतो.

2. कंसातील आकडे खाजगी व्यापारी बँकांचे स्थापना वर्ष दाखविताने.)

भारतीय व्यापारी बँकांची संख्या

वर्ष	भारतीय स्टेट बँक गट			राष्ट्रीयीकृत बँका	खाजगी बँका			प्रादेशिक ग्रामीण बँका	एकूण बँका
	स्टेट बँक	सहयोगी बँका	एकूण		अनु-सूचित	अनु-सूचित	एकूण		
1951	-	-	-	-	78	467	545	-	545
1961	1	8	9	-	58	222	280	-	289
1969	1	7	8	14	36	14	50	-	72
1980	1	7	8	20	34	3	37	85	150
1989	1	7	8	20	29	3	32	196	256

टीप : 1969 या वर्षाचे आकडे 19 जुलै या तारखेचे आहेत. इतर वर्षांचे आकडे 30 जूनचे आहेत.

भारतीय व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची (शाखांची) संख्या : बँक स्थानानुसार

वर्ष	ग्रामीण	अर्ध-नागरी	नागरी	महानगरे व बंदरांची शहरे	एकूण संख्या
1961	881	2,355	1,875 *	-	5,911
(30 जून)	(17)	(46)	(37)		(100)
1969	1,860	3,344	1,456	1,661	8,321
(19 जुलै)	(22)	(40)	(18)	(20)	(100)
1979	13,333	7,845	4,717	4,307	30,202
(30 जून)	(44)	(26)	(16)	(14)	(100)
1989	33,014	11,165	7,524	5,995	57,698
(30 जून)	(57)	(19)	(13)	(10)	(100)

टीप : (1) कंसातील आकडे एकूणाशी पूर्णाकातील टक्केवारी दाखवितात.

(2) बँक स्थानांचे वर्गीकरण पुढील निकषानुसार केले जाते :

(अ) ग्रामीण केंद्र : 10,000 पर्यंतच्या लोकसंख्येचे ठिकाण.

(ब) अर्ध-नागरी केंद्र : 10,000 ते 1 लाख पर्यंतच्या लोकसंख्येचे ठिकाण.

(क) नागरी केंद्र : 1,00,000 ते 10 लाख पर्यंतच्या लोकसंख्येचे ठिकाण.

(ड) महानगरी केंद्र : 10,00,000 व अधिक लोकसंख्येचे ठिकाण.

(ई) बंदरांची शहरे : (Port towns) कोचीन, काकीनाडा, मंगलोर, नागपट्टीनम, ओखा, परादीप, पॉन्डिचेरी, पोर्ट ब्लेअर, कांडला, विशाखापट्टण, तुतिकोरीन आणि मुरगाव.

* (3) 1961 वर्षातील नागरी बँकांच्या संख्येतच महानगरे व बंदरांची शहरे यांच्या संख्येचा अंतर्भाव आहे.

भारतीय व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची (शाखांची) संख्या : बँक गटानुसार

वर्ष	भारतीय स्टेट बँक गट			राष्ट्रीयीकृत बँका	खाजगी बँका			प्रादेशिक ग्रामीण बँका	एकूण संख्य
	स्टेट बँक	सहयोगी बँका	एकूण		अनु-सूचित	अननु-सूचित	एकूण		
1951	-	-	-	-	2,582	1,473	4,055	-	4,055
(डिसेंबर)					(64)	(36)	(100)		(100)
1961	-	-	946	-	3,371	723	4,094	-	5,040
(डिसेंबर)			(19)		(67)	(14)	(81)		(100)
1969	1,571	894	2,465	4,168	1,558	130	1,658	-	8,321
(19 जुलै)	(19)	(11)	(30)	(50)	(19)	(1)	(20)		(100)
1979	5,052	2,335	7,387	14,533	6,251	66	6,317	1,965	30,202
(30 जून)	(17)	(8)	(25)	(48)	(21)	(नगण्य)	(21)	(6)	(100)
1989	7,988	3,571	11,559	27,574	4,390	39	4,429	14,136	57,698
(30 जून)	(14)	(6)	(20)	(48)	(9)	(नगण्य)	(8)	(24)	(100)

टीप : कंसातील आकडे एकूण संख्येशी पूर्णाकातील टक्केवारी दाखवितात.

भारतीय व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची बँक गटनिहाय आणि स्थाननिहाय विभागणी

बँक गट	बँकांच्या कार्यालयांची संख्या									
	19 जूलै, 1969					30 जून, 1989				
	ग्रामीण	अर्ध-नागरी	नागरी	महानगरे/बंदराची शहरे	एकूण	ग्रामीण	अर्ध-नागरी	नागरी	महानगरे/बंदराची शहरे	एकूण
(1) स्टेट बँक ऑफ इंडिया	462 (29.4)	796 (50.7)	163 (10.4)	150 (9.5)	1,571 (100.0)	3,915 (49.0)	2,163 (27.1)	1,118 (14.0)	792 (9.9)	7,988 (100.0)
(2) स्टेट बँकेच्या सहयोगी (associate) बँका	358 (40.0)	375 (42.0)	86 (9.6)	75 (8.4)	894 (100.0)	1,416 (39.7)	1,173 (32.8)	583 (16.3)	399 (11.2)	3,571 (100.0)
(3) राष्ट्रीयीकृत बँका	703 (16.9)	1,456 (35.1)	928 (22.3)	1,072 (25.7)	4,168 (100.0)	13,177 (47.8)	5,510 (20.0)	4,626 (17.5)	4,061 (14.7)	27,574 (100.00)
(4) प्रादेशिक ग्रामीण बँका	-	-	-	-	-	13,083 (92.6)	908 (6.4)	141 (1.0)	4 (-)	14,136 (100.0)
(5) इतर व्यापारी बँका (खाजगी अनुसूचित व अननुसूचित बँका)	337 (20.0)	708 (41.9)	279 (16.5)	364 (21.6)	1,688 (100.0)	1,423 (32.1)	1,414 (31.9)	856 (19.05)	739 (16.7)	4,429 (100.0)
एकूण	1,860 (22.3)	3,344 (40.2)	1,456 (17.5)	1,661 (20.0)	8,321 (100.0)	33,014 (57.2)	11,165 (19.4)	7,524 (83.9)	5,995 (10.4)	57,698 (100.0)

टीप : कसातील आकडे प्रत्येक बँक गटातील एकूणाशी टक्केवारी दाखवितात.

**भारतीय व्यापारी बँकांनी उघडलेल्या नव्या कार्यालयांमध्ये
ग्रामीण कार्यालयांचा वाटा**

काल (जुलै ते जून)	वर्षात उघडलेल्या कार्यालयांची एकूण संख्या	यापैकी ग्रामीण भागात उघडलेली कार्यालये	ग्रामीण कार्यालयांची एकूण कार्यालयांची टक्केवारी
1969-70	1,869	1,230	65.8
1970-71	1,882	1,217	64.7
1971-72	1,609	537	33.4
1972-73	1,740	744	42.8
1973-74	1,574	605	38.4
1974-75	1,794	641	35.7
1975-76	2,490	881	35.4
1976-77	3,582	1,846	51.5
1977-78	3,214	2,269	70.6
1978-79	2,186	1,531	70.0
1979-80	2,217	1,768	79.7
1980-81	3,287	2,550	77.6
1981-82	3,470	2,744	79.1
1982-83	2,902	2,284	78.7
1983-84	3,253	2,694	82.8
1984-85	6,222	5,061	18.3
1985-86	1,266	936	73.9
1986-87	587	529	90.1
1987-88	1,519	1,346	88.6
1988-89	2,269	1,778	78.4

टोप : संबंधित वर्षात बंद झालेल्या कार्यालयांची संख्या वजा करून एकूण संख्या दिलेली आहे.

सर्व व्यापारी बँकांच्या दर कार्यालयामागे लोकसंख्या (हजारात)

वर्ष	दर कार्यालयामागे लोकसंख्या	वर्ष	दर कार्यालयामागे लोकसंख्या
1956	98	1974	30
1961	88	1979	18
1965	79	1984	15
1969	65	1988	12

**महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची
विज्ञानावरील प्रकाशने**

अ. क्र.	पुस्तकाचे नांव	लेखक / अनुवादक	किंमत
1)	रेडिओ दुकस्ती	श्री. श्री. वि. सोहोनी	52-00
2)	रेकॉर्ड प्लेअर	- " " -	11-50
3)	डिझेल इंजिन	प्रा. सुभाष सावरकर	15-00
4)	अणुयुग	श्री. वि. चं. आठवले	12-00
5)	पुस्तक बांधणी	श्री. वि. ना. लिमचे	18-00
6)	खनिज तेल व तज्जन्य रसायने	श्री. प. म. वर्णे	16-00
7)	ध्वनिवर्धन आणि वितरण व्यवस्था	श्री. श्री. वि. सोहोनी	22-00
8)	तेले व मेदे भाग - १	डॉ. न. गं. मगर	19-00
9)	वनध्रीसृष्टी भाग १ व २	डॉ. म. वि. आपटे	10-00
		(प्रत्येक भागास)	
10)	भौतिकी मानवशास्त्र	श्री. वि. श्री. कुलकर्णी	33-00
11)	कापडावरील रासायनिक प्रक्रिया	डॉ. रा. शं. भागवत	18-00
12)	वहुरूपी बट्टगुणी कार्बन	डॉ. रा. चं. जोशी	14-00
13)	सैद्धान्तिक मृत्तिका बलविज्ञान (श्री. तेरेगाडी लिखित " Theoretical Soil Mechanics या पुस्तकाचा अनुवाद.)	श्री. श. म. भालेराव	42-00

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची प्रकाशने खालील केंद्रावर मिळतील.

प्रकाशन व्यवस्थापक,
शासन मुद्रण व लेखनसामग्री विभाग,
चनीरोड, मुंबई-400 004.

व्यवस्थापक,
शासन लेखनसामग्री आणि ग्रंथागार,
शाहागंज, गांधी चौक,
औरंगाबाद-431 001.

व्यवस्थापक,
शासकीय ग्रंथागार,
बडवे बिल्डिंग, पी. वाय. सी. जिमखाना,
पुणे-411 004.

व्यवस्थापक,
शासन मुद्रण व ग्रंथागार, सिव्हील लाइन्स,
नागपूर-440 001.

व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांचे राज्यनिहाय विभाजन

राज्य/विंशसित प्रदेश	३० जून अखेर कार्यालयांची संख्या			३० जून अखेर दर कार्यालयामागे लोकसंख्या ('०००)		
	१९६९	१९७९	१९८९	१९६९	१९८९	१९८९
१ आंध्र प्रदेश	५६७	(७) २,३६६	(८) ४,४६०	(८) ७५	१२	
२ आसाम	७४	(१) ४४६	(१) १,०९४	(२) १९८	१८	
३ बिहार	२७३	(३) १,५९४	(५) ४,४९३	(८) २०७	१६	
४ गुजराथ	७५२	(९) २,१६२	(७) ३,२७३	(६) ३४	१०	
५ हरयाणा	१७२	(२) ७२०	(२) १,२५०	(२) ५७	१०	
६ हिमाचल प्रदेश	४२	(१) ३१३	(१) ६७०	(१) ३०	६	
७ जम्मू आणि काश्मीर	३५	(सगळ) ३७१	(१) ७४४	(१) ११४	८	
८ कर्नाटक	७५६	(९) २,५३१	(८) ४,१७२	(७) ३८	९	
९ केरळ	६०१	(७) २,०९८	(७) २,८०५	(५) ३५	९	
१० मध्य प्रदेश	३४३	(४) १,६२६	(५) ४,१८७	(७) ११६	१२	
११ महाराष्ट्र	१,११८	(१४) ३,११३	(१०) ५,३७९	(९) ४४	१२	
१२ मणिपूर	२	(सगळ) ३५	(सगळ) ६७	(सगळ) ४९७	२१	
१३ मेघालय	७	(सगळ) ५३	(सगळ) १४२	(सगळ) १४७	९	
१४ नागालँड	२	(सगळ) ३३	(सगळ) ६९	(सगळ) २०५	११	
१५ ओरिसा	१००	(१) ७१८	(२) १,८८६	(३) २१२	१४	
१६ पंजाब	३४६	(४) १,४६९	(५) २,१०३	(४) ४२	८	

17	राजस्थान	364	(4)	1,317	(4)	2,905	(5)	70	12
18	तामिळनाडू	1,060	(13)	2,675	(9)	4,187	(7)	37	12
19	त्रिपुरा	5	(नगण्य)	69	(नगण्य)	157	(नगण्य)	276	13
20	उत्तर प्रदेश	747	(9)	3,369	(11)	8,066	(14)	119	14
21	पश्चिम बंगाल	504	(6)	1,910	(6)	3,868	(6)	87	14
22	अंडमान-निकोबार बेटे	1	(नगण्य)	12	(नगण्य)	20	(नगण्य)	82	9
23	अरुणाचल प्रदेश	-	-	17	(नगण्य)	61	(नगण्य)	-	10
24	चंडीगड	20	(नगण्य)	76	(नगण्य)	108	(नगण्य)	7	4
25	दादरा व नगरहवेली	-	-	4	(नगण्य)	7	(नगण्य)	-	15
26	दिल्ली	274	(3)	820	(3)	1,096	(2)	10	6
27	गोवा, दमण, दीव	85	(1)	225	(1)	{ गोवा 256 दीव, दमण 10	{ (नगण्य) (नगण्य)	8	4 (गोवा) 8 (दमण, दीव)
28	लक्षद्वीप	-	-	5	(नगण्य)	6	(नगण्य)	-	7
29	मिझोरम	-	-	12	(नगण्य)	63	(नगण्य)	-	8
30	पॉण्डिचेरी	12	(नगण्य)	43	(नगण्य)	68	(नगण्य)	31	9
31	सिक्किम	-	-	1	(नगण्य)	26	(नगण्य)	-	12
एकूण		8,262	(100)	30,202*	(100)	57,698	(100)	65	12

टीप : (१) कंसातील आकडे एकूणाशी टक्केवारी दाखविताने, टक्केवारी पूर्णकात घेतलेली आहे.

* (२) यात सिक्किममधील एका शाखेचा समावेश केलेला नाही.

अर्थसंचार

संदर्भ सूची

1. Reserve Bank of India, REPORT ON CURRENCY AND FINANCE, (a) VOLUME I-ECONOMIC REVIEW : 1969-70, 1978-79, 1979-80, 1983-84, 1988-89; (b) VOLUME II-STATISTICAL STATEMENTS : 1975-76, 1978-79, 1979-80, 1982-89.
2. Reserve Bank of India, STATISTICAL TABLES RELATING TO BANKS IN INDIA, 1969 and 1973.
3. Reserve Bank of India, BANKING AND MONETARY STATISTICS OF INDIA, 1953.
4. Reserve Bank of India, SUPPLEMENT TO BANKING AND MONETARY STATISTICS OF INDIA, PART I, July 1964.
5. Reserve Bank of India, TREND AND PROGRESS OF BANKING IN INDIA DURING THE YEAR 1961.
6. Indian Banks Association, IBA BULLETIN, November 1987.
7. Indian Banks Association, PRIVATE SECTOR BANKS-HIGHLIGHTS OF PERFORMANCE, 1987 September 1988.

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेची प्रकाशने

- नी. वि. सोवनी : अर्थसिद्धांत, आणखी चिकित्सक निबंध * (1977). पृष्ठे 226.
किंमत 20 रुपये
- मो. वि. भाटवडेकर : शिक्षणाचे अर्थशास्त्र (1978) पृष्ठे 157. किंमत 20 रुपये.
(वितरण व्यवस्था : व्हीनस प्रकाशन,
तपश्चर्चा, 381 क, शनिवार पेठ, पुणे 411 030)
- भ. ग. बापट : आंतरराष्ट्रीय व्यापार : सिद्धांत आणि धोरण* (1982) पृष्ठे 333,
किंमत रु. 50 (वितरक : कॉटिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर कॉलनी,
पुणे 411 030)
- नी. वि. सोवनी : खाफा विचारसरणी : चार व्याख्याने * पृष्ठे 64, किंमत रु. 10,
प्रकाशक : नी. वि. सोवनी, पुणे

* ही पुस्तके म. अ. परिषदेच्या धुळे येथील कार्यालयाकडून मिळू शकतील.

' अर्थसंवाद ', खंड 10, अंक 2, जुलै-सप्टेंबर, 1986 मध्ये भा. रा. टेकणे यांचा ' अर्थसंवादाचे पहिले दशक - एक समालोचन ' हा लेख प्रसिद्ध झाला होता. आ. गो. पुजारी यांनी या लेखाचे कानडी भाषेत भाषांतर केले. हा भाषांतरित लेख म्हैसूर विद्यापीठाने आपल्या ' मानविक कर्नाटक ', खंड 17, अंक 3, जुलै 1987 मध्ये छापला. हाच लेख कर्नाटक विद्यापीठाने आपल्या ' कर्नाटक भारती ', खंड 21, अंक 1, 2, ऑगस्ट-नोव्हेंबर 1988 मध्ये पुनर्मुद्रित केला.

प्रमुख संपादक

श्री सातपुडा तापी परिसर सहकारी साखर कारखाना लि. पुरुषोत्तमनगर, तालुका शहादा, जिल्हा धुळे

सहकार हा प्रगत समाजव्यवस्थेचा पाया आहे.

आपल्या दैनंदिन जीवनात साखर अत्यावश्यक आहे. शुभ्र दाणेदार साखरनिर्मितीसाठी हा कारखाना सहकारी पद्धतीने सेवारत आहे.

वर्ष	ऊस गळीत : मे. टन	साखरनिर्मिती पोती
1988-89	6,37,600	7,31,490

आमच्या कारखान्याची कार्यक्षमता ३५०० मे. टनावरून ५००० मे. टन गाळप क्षमता होणार आहे. सन १९८९-९० या गळीत हंगामात एकूण अंदाजे ८,७०,००० मे. टन गळीत करून ९,७२,००० पोती साखर उत्पादनाचे उद्दिष्ट आहे.

आमच्या कारखान्याने महाराष्ट्र सिंचन विकास महामंडळ मर्यादित पुणे यांचेकडून पाच उपसा जलसिंचन योजना विकत घेतल्या असून त्यापैकी चार योजना कार्यान्वित आहेत. तसेच गोमाई नदीकाठी एक व तापी नदीकाठी ३९ उपसा जलसिंचन योजना तयार करणेसाठी अंदाजे ६०,००० एकर क्षेत्रासाठी महाराष्ट्र शासनाने पाणी परवानगी दिलेली आहे. पैकी गोमाई नदीवरील एक (२०० एकर) व तापी नदीवरील एकवीस योजना (२३,००० एकर) कार्यान्वित झाल्या आहेत. उर्वरित योजनांची कामे चालू आहेत.

पेपर प्लॅन्ट

प्रतिदिनी ५० मे. टन लिहिण्याच्या व छपाईच्या कागदनिर्मिती कारखान्यास परवानगी मिळाली असून लवकरच बांधकामास सुरुवात होईल.

डिस्टिलरी युनिट

उत्पादनक्षमता :- ४५,००० लिटर मद्यार्क व मदिरा प्रतिदिनी उत्पादन चालू आहे. तसेच महुआ फुलापासून मद्य तयार करण्याचा हा महाराष्ट्रातील एकमेव कारखाना आहे. सातपुडा कारखान्याची देशी दारू "महाराजा" या नावाने प्रसिद्ध आहे. विदेशी दारू तयार करण्यास परवानगी मिळाली असून विदेशी दारूच्या व्यापारी उत्पादनास सुरुवात झाली आहे.

२० कलमी कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने ग्रामीण भागातील अनेक योजनांना गती देण्यात येत आहे.

आर. आर. हिरे
कार्यकारी संचालक

शंकर फुगरा जाधव
व्हा. चेअरमन

पी. के. पाटील (आमदार)
चेअरमन

श्री सातपुडा तापी परिसर सहकारी साखर कारखाना लि; पुरुषोत्तमनगर
तालुका : शहादा, जिल्हा : धुळे.

शेती, शेतकरी अन् जळगांवचा जैन-उद्योग - समूह ..

जळगावच्या खानदेशी भातीत झजलेला
' जैन-उद्योगसमूह ' महाराष्ट्राला आतां
अपरिचित, नवखा राहिलेला नाही. गेल्या २५
वर्षांपासून भातीशी इमान राखून त्यांनी स्वतःला
शेती, शेतकरी व शेतीनिष्ठ व्यवसायाला बाहून
घेतलय.

बी-बियाणं, खतं, जंतुनाशकं, ट्रॅक्टरसं, पंपेन,
कंडी (टुटी-फुटी) पी. व्ही. सी. पाईप्स आणि
आता अभूतपूर्व अज्ञा ठिबक-सिंचन तंत्रज्ञानं व
कमानं त्यानं आपली शेतीतली बांधिलकी
यापूर्वीच सिद्ध केली आहे.

म्हणूनच काळाचं भान ठेवून अतिप्रगत तंत्रज्ञान
या शेतीत, या भातीत कुणी झजवावं असा प्रश्न
उपस्थित झाला तर ' जैन उद्योगसमूहाचं ' नांव
सर्वप्रथम घेत रहातं.

पिढ्यान् पिढ्यांचा इथल्या शेतीतला दस्तुरखुद्द
अनुभव त्यांच्या पाठीशी आहे ही झाली निव्वळ
एकच बाजू. अन् पाश्चिमात्य देशात विकसित
झालेलं अतिप्रगत तंत्रज्ञान या देशात, या
भातीत, या भाणसांत झजविण्याची त्यांची जिद्द
आहे, महत्वाकांक्षा आहे, तळमळ आहे,
एवढंच नव्हे तर अशी स्वयंघारित जबाबदारीची
जाणीवही आहे ती फक्त जैन उद्योगसमूहाकडे.

डॉ. व्यं. सु. पाटणकर यांनी ' मराठी अर्थशास्त्र परिषद ' या संस्थेकरिता हे जैमासिक

हेमंत मुद्रण, २६, प्रतिभानगर मार्केट, कोल्हापूर- 416 008.

गेथे हापून मराठी ' अर्थशास्त्र परिषद ', द्वारा ' संपदा ', प्राध्यापक वसाहत, देवपूर; धुळे 424 002 येथे प्रसिद्ध केले.